

EX TEMPORE

EX TEMPORE - VERLEDEN TIJDSCHRIFT, NIJMEGEN

Ex Tempore

Hoofdredacteur:

Willem Tielen / Paul Reef

Redactie:

Polle Boot
Daphne Cuppens
Veerle Driessen
Silke Eyt
Rowin Jansen
Janneke de Jong
Wim de Jong
Wessel Kusters
Jan Kuijs
Afra de Mars
Floris Meens
Paul Reef
Tim Riswick
Evelien Rombouts
Joost Rosendaal
Lennert Savenije
Pieter Sleutels
Willem Tielen
Jelle Zondag

Eindredactie:

Rowin Jansen
Afra de Mars
Willem Tielen

Lay-out:

Willem Tielen

Druk:

Bookbuilders Nijmegen

Afbeeldingen omslag:

Boven: Bruegel, 'Toren van Babel', Museum Boijmans van Beuningen en *Wikimedia Commons* <https://commons.wikimedia.org/wiki/File%3AWLANL_-_Quistnix!_-_Museum_Boijmans_van_Beuningen_-_Toren_van_Babel%2C_Brugel.jpg>.

Onder: 'Hebban olla vogala', *Wikimedia Commons* <https://commons.wikimedia.org/wiki/File%3AHebban_olla_vogala_overview.jpg>.

Jaargang 36 (2017), afl.2

ISSN 1566-1717

Ex Tempore verschijnt driemaal per jaargang.

Ex Tempore wordt uitgegeven door de Vereniging Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, bestaande uit studenten en medewerkers verbonden aan de afdeling Geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen.

Doel is, door middel van wetenschappelijke essays, vakinhoudelijke rubrieken en recensies informatie te verschaffen over het historisch bedrijf aan de RU, over geschiedbeoefening die met Nijmegen verband houdt en over actuele historische vraagstukken in het algemeen. Meer in het bijzonder wil het blad daarbij een forum zijn voor de Nijmeegse historische gemeenschap.

Redactiesecretariaat:

Ex Tempore, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen, tel. 024 3612832, fax 024 3612807.

etvt@student.ru.nl

<http://www.ru.nl/extempore/>

Verenigingsbestuur:

Dr. J.G.M.M. Rosendaal (voorzitter), V.M.E. Driessen (secretaris), dr. J.A.E. Kuys (penningmeester), P.R. Reef (PR).

Comité van Aanbeveling:

Prof. dr. R.A.M. Aerts, prof. dr. C. van Baalen, prof. dr. M.L.M. van Berkel, prof. dr. M.E.B. Derks, prof. dr. Th.L.M. Engelen, prof. dr. W.J.H. Furnée, prof. dr. O.J. Hekster, prof. dr. A.A.P.O. Janssens, prof. dr. J. Kok, prof. dr. W.P. van Meurs, prof. dr. M.E. Monteiro, prof. dr. L. Spruit, prof. mr. H.L.E. Verhagen, prof. dr. T.H.G. Verhoeven.

Auteursaanwijzingen en archief (1999-2015) zijn te vinden op onze website.

Prijs van losse nummers: € 7,50. Verkrijgbaar op aanvraag.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2016-2017: € 17,50 voor studenten; € 22,50 voor overigen. Abonnement volgende jaargang opzeggen vóór 1 november. Een abonnement kan niet tussentijds worden stopgezet.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op rekeningnummer NL77 INGB 0008 1693 32 t.n.v. Ex Tempore, Nijmegen, onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

© Ex Tempore, Nijmegen 2017

Inhoud

Redactioneel

Artikelen:

Leen Spruit
'Het Nederlands als wetenschapstaal (16^e - 18^e eeuw)' 103

Floris Meens
'De wetenschapstaal van de eeuwige stad' 116

Leen Dorsman en Christianne Smit
'History Studeren in Utrecht' 131

Opiniekatern:

Peter Raedts
'De verengelsing van de Nederlandse historische wetenschap' 139

Respondenten:

Jan Kok 144

Lauren Lauret 146

Vaste rubrieken:

Interview 150
Lotte Jensen

Boeken top 5 153
Casper Kirkels

Recensies 158

Ivoren Toren 161

Auteursinformatie 164

Redactioneel

De discussie over het taalbeleid in het hoger onderwijs lijkt haar kookpunt te hebben bereikt. Sluipenderwijs is het Engels in rap tempo als onderwijstaal doorgevoerd, na een groeiend belang van de taal in het onderzoek. Een fundamentele discussie over taal en wetenschap wordt echter (te) weinig gevoerd. Met deze uitgave van *Ex Tempore* probeert de redactie dat debat te openen en te verrijken met historische inzichten.

In de bijlage van Leen Spruit wordt daarom het Nederlands als wetenschapstaal geanalyseerd. Duidelijk wordt hoe eeuwenlang Nederlandse termen, hetzij als eigen vinding, hetzij als vertaling van buitenlandse vakterminologie, zijn geconstrueerd. Floris Meens bespreekt in zijn artikel vervolgens de complexe relatie tussen wetenschap, taal en hegemonie in het negentiende- en twintigste-eeuwse Rome.

Leen Dorsman en Christianne Smit schrijven daaropvolgend over nut en noodzaak van de verengelsing van het Utrechtse Geschiedonderwijs. Sinds kort worden aan deze universiteit namelijk niet alleen Engelstalige masterprogramma's aangeboden, maar is ook een volledig Engelstalige Bachelor Geschiedenis ontworpen. De verengelsing van het onderwijs en de historische wetenschap aan de Nederlandse universiteiten bewoog Peter Raedts om een opiniërend artikel te schrijven. Jan Kok en Lauren Lauret reageren in hun bijdragen op Raedts artikel en stellen hier hun eigen mening tegenover.

Het interview met neerlandica Lotte Jensen geeft tenslotte extra stof tot nadenken. Jensen beargumenteert dat universiteiten zich flexibel moeten opstellen en juist meertaligheid moeten koesteren. Een *Ex Tempore* is echter niet compleet zonder een nieuwe 'Boeken top 5'. Casper Kirkels klom voor ons in de pen en schrijft derhalve over zijn favoriete boeken.

Verschillende redactieleden zullen *Ex Tempore* vanaf komend collegejaar verlaten. De redactie is Jan Kuijs zeer dankbaar voor zijn vele werkzaamheden als redactielid en penningmeester. Ook redactielid Silke Eyt, secretaris Veerle Driessen en hoofdredacteur Willem Tielen hebben de afgelopen jaren een grote bijdrage geleverd aan dit blad. Paul Reef zal vanaf volgend nummer optreden als hoofdredacteur. Hoewel Joost Rosendaal als voorzitter opgevolgd zal worden door Floris Meens, hoeven wij van hem gelukkig geen afscheid te nemen, aangezien hij als redactielid betrokken zal blijven.

Het Nederlands als wetenschapstaal (16^e - 18^e eeuw)

Leen Spruit

“Sinds ik nieuwe cross-sections gebruik, is mijn retrieval sterk verbeterd.” Met een analyse van deze zin opent Jeroen van Gent zijn artikel ‘Het Nederlands in de wetenschap’.¹ Natuurlijk bestaan er ook Nederlandse termen voor de Engelse die hier gebruikt worden. Voor ‘retrieval’ bestaan ‘terugwinnen’, ‘bepalen’, ‘verkrijgen’, ‘afleiden’, en ‘opzoeken’; en voor ‘cross-sections’ is ‘werkzame doorsnede’ de Nederlandse equivalent. Toch gebruikt de wetenschap vandaag de dag vaak Engels jargon zodat begrippen eenduidig geïnterpreteerd worden en de communicatie efficiënt verloopt. Nederlandse begrippen worden soms als oubollig, geforceerd, of inefficiënt ervaren, terwijl het Engels directer en krachtiger voelt. Woorden als ‘input’, ‘output’, ‘impact’, ‘feedback’, ‘download’, ‘update’ zijn daarom volledig ingeburgerd. Nu is veel wetenschappelijke terminologie van oudsher van buitenlandse oorsprong; vroeger kwamen technische termen vooral uit het Latijn en het Grieks, vandaag de dag domineren Engelse leenwoorden het wetenschappelijk jargon. Er zijn echter opmerkelijke verschillen tussen de moderne Europese talen. In Frankrijk en Italië dringen leenwoorden maar met moeite door en veel nieuwe woorden krijgen een Frans of Italiaans equivalent. In Nederland, een klein land en extern gericht, vinden Engelse woorden veelal snel een plaats. In de Van Dale vinden we bijvoorbeeld ‘shinen’, ‘pinpointen’, ‘snapchatten’, ‘scrapen’, ‘filesharing’, ‘lifescience’, ‘summer school’, ‘statusupdate’. De dominantie van het Engels betreft niet alleen de terminologie, maar ook de uitwisseling van informatie en het wetenschappelijk onderwijs.

In de Middeleeuwen was de *lingua franca* nog het Latijn, niet alleen als voertaal aan de universiteiten, maar ook in geleerde briefwisselingen en wetenschappelijke publicaties. Het Latijn begon in de achttiende eeuw in landen als Frankrijk, Duitsland en Engeland zijn status als de taal van de internationale geleerdenwereld te verliezen. Aan de Nederlandse universiteiten daarentegen bleef Latijn tot het eind van de negentiende eeuw de voorgeschreven voertaal. Behoudens uitzonderingen diende het onderwijs in het Latijn te worden gegeven. Pas met de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876 werd bepaald dat Latijn of Nederlands de universitaire voertaal zou zijn. In de praktijk betekende dit het einde van Latijn als wetenschapstaal in ons land.

Een beetje wetenschapper moest in de negentiende en tot diep in de twin-

1 Jeroen van Gent, ‘Het Nederlands in de Wetenschap (2013)’, *Taaluniversum.org* <http://taaluniversum.org/sites/tuv/files/downloads/TiNT2013_NederlandsInDeWetenschap_Jeroen_van_Gent.pdf> [geraadpleegd op 27-02-2017].

tigste eeuw maar liefst drie verschillende talen kunnen lezen: Duits, Frans en Engels. Intussen heeft Engels wereldwijd de rol ingenomen die ooit aan het Latijn werd toegeschreven en is nu *de* taal van de wetenschap geworden. Het heeft in de afgelopen decennia andere moderne talen, zoals Duits en Frans, grotendeels verdrongen. Sterker nog, zelfs het Nederlands dreigt het onderspit te delven aan de vaderlandse universiteiten. In augustus 2016 bleek uit een inventarisatie van *De Volkskrant* onder de 1632 universitaire opleidingen in Nederland dat een meerderheid hiervan (60 procent) in het Engels wordt gegeven. In de Wet op Hoger Onderwijs is echter vastgelegd dat de voertaal van het hoger onderwijs Nederlands moet zijn. De wet kent drie uitzonderingen: er mag een andere taal gesproken worden als het gaat om een studie van een andere taal, als het gaat om een gastcollege van een anderstalige docent, of 'indien de specifieke aard, de inrichting of de kwaliteit van het onderwijs danwel de herkomst van de studenten daartoe noodzaakt.'² Die laatste uitzondering biedt universiteiten veel ruimte. Maar als het aan de zestiende-eeuwse Vlaamse ingenieur Simon Stevin (1548-1620) had gelegen, zou dit nooit gebeurd zijn, en aan hem danken wij nog steeds vele wetenschappelijke termen, vooral op het gebied van de wiskunde (een door hem persoonlijk geïjkte term) en de technische en natuurwetenschappen.

In de eerste drie secties van dit artikel reconstrueer ik in een notendop het ontstaan van het wetenschappelijk Nederlands vanuit verschillende perspectieven (taalbouwers, woordenboeken, woordvorming). In sectie vier bied ik een eerste indruk van de problemen bij het vertalen en het ijken van filosofische terminologie, terwijl de laatste sectie een beeld schetst van latere ontwikkelingen. De Appendix onderstreept de rol van de marginalia in de ontwikkeling van het wetenschappelijk Nederlands, in het bijzonder in werken betreffende de wiskunde en de geneeskunde.

1. *De weerdicheyt der Duytsche Tael*

Simon Stevin gaf de voorkeur aan publicaties in het Nederlands, met eigen woorden voor Grieks-Latijnse termen. Hij was dus een purist en werd één van de grondleggers van het wetenschappelijke en technische Nederlands. In *Uytspraeck vande Weerdicheyt der Duytsche Tael*, een onderdeel van de *Weeghconst*,³ benadrukte hij het belang van de taal waarin wetenschap wordt beoefend. Hij beweerde namelijk dat het Nederlands met zijn talloze eenlettergrepige woorden beter geschikt is voor kennisoverdracht. Hij bedacht Nederlandse equivalenten voor wetenschappelijke begrippen en zijn invloed op het Neder-

2 'Nederlandse taal delft onderspit op universiteit' (versie 26 augustus 2016) <<http://www.trouw.nl/tr/nl/4492/Nederland/article/detail/4365041/2016/08/26/Nederlandse-taal-delft-onderspit-op-universiteit.dhtml>> [geraadpleegd op 27-02-2017].

3 Simon Stevin, *De Beghinselen der Weeghconst* (Leiden, 1586).

lands is nog steeds merkbaar. Enkele voorbeelden zijn ‘evenwijdig’ (*parallel*), ‘loodrecht’ (perpendicular), ‘middellijn’ (diameter), ‘scheikunde’ (chemie), ‘wiskunde’ (mathematica) en ‘wijsbegeerte’ (filosofie). Zo kreeg het Nederlands eigen wetenschappelijke woorden, waar andere Europese talen leenwoorden gebruikten en nog steeds gebruiken.⁴ Daarmee kwam hij indirect tegemoet aan de grote vraag naar praktische kennis in de snel groeiende economie van de jonge Republiek.⁵ Andere door hem geijkte termen raakten later echter weer in onbruik, zoals ‘raaklijn’ (tangens) en ‘stelkunde’ (algebra).

In deze zelfde periode verdedigde Hendrik Laurensz. Spieghel (1549-1612) in *Twe-spraack* (1584)⁶ de geschiktheid van het Nederlands voor wetenschappelijke communicatie. De oproep van Spiegel en zijn tijdgenoot Dirck Volckertsz. Coornhert (1522-1590) om Nederlands als voertaal aan de universiteit in te voeren resulteerde niet in het beoogde effect, maar het Nederlands begon terrein te winnen in wetenschappelijke literatuur. Voor andere disciplines kunnen we verwijzen naar Hugo de Groot (rechten), Jan Adriaanszoon Leeghwater (waterbouw), Nicolaas Witsen (navigatie), Johan van Beverswijk (geneeskunde), de gebroeders De la Court (staatstheorie), Antoni van Leeuwenhoek en Jan Swammerdam (biologie en natuurlijke historie).

De ontwikkeling van een specifieke Nederlandse wetenschappelijke taal moet tegen de achtergrond van het proces van standaardisering gezien worden. In de Middeleeuwen bestond er in de Nederlanden geen eenheidstaal. Door de toenemende communicatie tussen de gewesten en de ontwikkeling van de boekdrukkunst ontstond in de vroegmoderne periode de behoefte aan een eenheidstaal.⁷ Pogingen om een algemene taal op te bouwen vonden eerst vooral in het

4 Zie K.W. de Groot, ‘Het purisme van Simon Stevin’, *De Nieuwe Taalgids* 13 (1919), 161-182; J. Rombouts, *Simon Stevin. Taalstrijd, taalzuivering* (Brussel, 1933); L. van den Branden, *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16e eeuw* (Gent, 1956); J.T. Devreese en G. Vanden Berghe, ‘*Magic is No Magic*’. *The Wonderful World of Simon Stevin* (Southampton-Boston, 2008), hoofdstuk VIII: “Stevin’s contribution to the Dutch language”.

5 C. Van den Heuvel, “*De Huysbou*”. *A Reconstruction of an Unfinished Treatise on Architecture, Town Planning and Civil Engineering by Simon Stevin* (Amsterdam, 2005), 21-27.

6 Hendrik Laurensz Spieghel, *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst, ofte vant spellen ende eyghenscap des Nederduitschen taals; / uytghegheven by de Kamer In liefd bloeyende, t’Amstelredam* (Leiden, 1584).

7 Dit standaardiseringsproces verliep via de processen van selectie (de keuze van het meest prestigieuze dialect), codificatie (normen en regels vastgelegd in uniforme spelling, grammatica en woordenboeken), functie-uitbreiding (de ontwikkeling van de moedertaal voor gebruik op allerlei nieuwe domeinen) en acceptatie van de geselecteerde en voorgeschreven regels over een breed gebied. Zie bij voorbeeld M. van der Wal, *De moedertaal centraal* (Den Haag, 1995); G. Janssens en A. Marynissen, *Het Nederlands vroeger en nu*. (Leuven, 2003, herdr. 2005).

zuiden van de Nederlanden plaats. In de zestiende eeuw verschenen daar de eerste spellingsgids van Joos Lambrecht,⁸ en de eerste algemene woordenboeken, zoals die van Johannes Becanus en Cornelis Kiliaan.⁹ Tijdens de Tachtigjarige Oorlog verschoof het centrum van deze activiteiten van het zuiden naar het noorden, in het bijzonder na de val van Antwerpen in 1585, toen talloze wetenschappers, drukkers en kooplieden naar de noordelijke provincies uitweken. Vervolgens kreeg het Nederlands ook een positie als wetenschapstaal. Zoals reeds gezegd bleef Latijn nog tot in de negentiende eeuw de taal van de academie bij uitstek, maar vanaf het eind van de zestiende eeuw profileerde zich een groep geleerden die het gebruik van het Nederlands verdedigden in wetenschappelijke publicaties en onderwijs. De status van het Nederlands groeide door twee, ogenschijnlijk tegenstrijdige, ontwikkelingen: de rol van de *Statenvertaling* in de ontwikkeling van het moderne Nederlands, enerzijds, en de geleidelijke secularisatie van filosofie en wetenschap anderzijds.

De eerste Nederlandse bijbelvertaling na de kerkhervorming was de Liesveld Bijbel uit 1526; deze was gebaseerd op een Duitse vertaling van Maarten Luther. Nederlandse bijbels in die tijd waren vertaald uit het Duits, Frans of Latijn en bevatten zowel vertaal- als drukfouten. Vanaf het eind van de zestiende eeuw groeide de behoefte aan een nauwkeurige vertaling direct uit de grondtalen, Hebreeuws (het Oude Testament) en Grieks (het Nieuwe Testament). Daartoe werd op de Synode van Dordrecht (1618-1619) besloten tot een nieuwe vertaling. De *Statenbijbel* was klaar in 1637 en nam al gauw een belangrijke plaats in bij de calvinistische gezinnen. Er werd dagelijks na de maaltijd uit voorgelezen en hij werd ook op school en in de kerk gebruikt. De *Statenvertaling* toont een samenvloeien van westelijk taalgebruik in de Noordelijke gewesten met Vlaams en Brabants, aangevuld met ontleningen aan oostelijke dialecten. Deze bijbelvertaling gold als voorbeeld van goed taalgebruik; zij heeft de ontwikkeling van een bovenlokale taal bevorderd en heeft derhalve grote invloed gehad op de ontwikkeling van een algemene Nederlandse schrijftaal. Naast de Bijbel zijn kerkelijke geschriften als de *Heidelbergse Catechismus* en de *Nederlandse Geloofsbelijdenis* vermeldenswaard als taalvormende teksten, vooral omdat zij een belangrijke plaats innamen in onderwijs en kerkdienst.

In de loop van de zeventiende eeuw begonnen filosofie en wetenschap zich langzaam maar zeker los te maken van kerk en theologie. Dirk Coornhert

8 Joos Lambrecht, *Néderlandsche spellinghe, uutghesteld by vrághe ende andwoorde, tot onderwijs der jonghers voor haar earste beghin* (Gent, 1550; herdruk verzorgd door J.F.J. Heremans en F. van der Haeghen, Gent 1882).

9 Joannes Goropius Becanus, *Origines Antwerpianae* (Antverpiae: ex officina Christophori Plantini, 1569); Cornelius Kilianus, *Etymologicum Teutonicae linguae sive Dictionarium Teutonico-latinum*, (Antverpiae: Moretus, 1599). Voor discussie, zie *Portret van een woordenaar: Cornelis Kiliaan en het woordenboek in de Nederlanden*, red. S. van Rossem et al. (Antwerpen, 2007).

ontwikkelde in *Zedekunst* (1586) een complete ethiek zonder zich geroepen te voelen bij de theologie te rade te gaan. Deze ontwikkeling zette zich vooral in de tweede helft van de zeventiende eeuw door, en in het bijzonder onder de eerste volgelingen van Thomas Hobbes en René Descartes, en andere exponenten van de moderne, niet-Aristotelische filosofie en wetenschap.

2. Woordenboeken

In de ontwikkeling van het Nederlands als wetenschappelijke taal speelde een aantal woordenboeken die vanaf halverwege de zeventiende eeuw verschenen een belangrijke rol. In 1654 verscheen de tweede editie van Johan Hofmans *Nederlandsche Woordenschat* (eerste druk: Haarlem 1650), verzorgd door Lodewijk Meijer (1629-1682).¹⁰ Deze tweede editie bevatte een reeks filosofische en wetenschappelijk termen en vanaf de derde editie voegde Meijer de rubrieken *Bastaardtwoorden* en *Konstwoorden* toe.¹¹ Dit woordenboek werd keer op keer herdrukt, en in 1805 verscheen er zelfs nog een twaalfde editie van. Meijer droeg met dit woordenboek bij aan de standaardisering van het wetenschappelijke en filosofische Nederlands, dat toentertijd beduidend rijker was dan heden ten dage. In de *Voorreden* verzette Meijer zich tegen het 'wanghebruik der uitheemsche woorden' en veroordeelde het 'zondighen teeghen de Letterkonstige Reeghelen', die door hem respectievelijk werden gekwalificeerd als "Ontaal" en "Wartaal".

Naast Meijer verdient ook Adriaan Koerbagh (1633-1669) het genoemd te worden, die als auteur van twee 'bastaardwoordenboeken' een belangrijke bijdrage leverde aan de puristische beweging in de zeventiende eeuw. In 1664 publiceerde hij 't *Nieuw Woorden-Boek der Regten*, waarin hij het werk van Hugo de Groot voortzette.¹² Zijn tweede lexicografische werk, getiteld *Een bloemhof van allerley lieflijkheyd*, verscheen in 1668. De motivatie van Koerbagh om het Nederlands te introduceren als wetenschappelijke voertaal spreekt voor zich: onze moedertaal beschouwde hij als 'de heerlijkste en beduytsaamste taal der waereld'.¹³ Anders dan in traditionele bastaardwoordenboeken beperkte Koer-

10 Meijer studeerde geneeskunde en wijsbegeerte in Leiden, werkte als arts in Amsterdam en was een van de correspondenten van Spinoza. Van 1665 tot 1669 was hij een van de regenten van de Stadsschouwburg en in 1669 stichtte hij met anderen het gezelschap *Nil volentibus arduum*. Voorts schreef hij voorwoorden bij enkele geschriften van Descartes en Spinoza, en was tevens één van de verzorgers van diens *Opera posthuma* (1677). Zie I. Hardeveld-Kooi, *Lodewijk Meijer (1629-1681) als lexicograaf* (Utrecht, 2000).

11 Voor de structuur van dit woordenboek, zie Hardeveld-Kooi, *Lodewijk Meijer*, 412.

12 S. Axters, *Scholastiek lexicon: Latijn-Nederlandsch* (Antwerpen, 1937), 123-125.

13 Adriaan Koerbagh, *Een bloemhof van allerley lieflijkheyd sonder verdriet geplant door Vreederijk Waarmond, ondersoeker der waarheyd (...) of een vertaaling en uytlegging van al de Hebreusche, Grieksche, Latijnse, Franse, en andere vreemde bastaart-woorden en wijsen van spreken, die (...) inde Nederduytse taal gebruykt worden* (Amsterdam, 1668), Voorreden, II.

bagh zich niet tot een vertaling van de 'indringers', maar hij probeerde ook inhoud en betekenis van veel termen te verklaren. Bij 'triniteit' toonde Koerbagh bijvoorbeeld aan dat deze term een filosofische onmogelijkheid vertegenwoordigde.¹⁴ De woordenboeken van Meijer en Koerbagh zijn lange tijd een baken geweest voor wetenschappers en filosofen en speelden een belangrijke rol in de vertaalstrategieën van latere vertalers van wetenschappelijk en filosofisch proza.

3. Woordvorming: compositie en afleiding

De constructie van een wetenschappelijke Nederlandse taal werd zonder meer vergemakkelijkt door een specifieke karakteristiek die het Nederlands deelt met andere Germaanse talen, namelijk de mogelijkheid om door middel van compositie en afleiding nieuwe woorden te vormen. Een goed voorbeeld vinden we in de vertalingen van Jan Hendrik Glazemaker (1619-1682).¹⁵ Rondom een enkele 'wortel' en door het gebruik van suffixen wist hij vaak een grote groep onderling samenhangende woorden te ijken. Ik geef een paar voorbeelden uit zijn vertalingen van Descartes.¹⁶

Rondom een centrale wortel: *BEELD* in 'inbeelding' (*imagination*), 'denkbeeld' (*idée*), 'beeltjes' (*images*), 'verbeeldige gedaanten' (*espèces intentionnelles*); *MERK* in 'opmerking', 'aanmerking', 'bemerking'; *STEL* in 'onderstellen' (*supposer*), 'gesteltnis' (*supposition*), 'gesteltheit' (*disposition*), stelling (*position*).

De formatie van nieuwe woorden door het gebruik van suffixen: *-HEYT* in 'krom-heyte' (*curvature*), 'ront-heit' (*convexité*), 'grootheyte' (*grandeur, grosseur*), 'lichtig-heyte', 'tusschen-heyte'; *-ING* in 'neiging' (*inclination*), 'vordering', 'snijding', 'tusschensnijding', 'werking', 'wanschaduwing', 'verdeling'; *-KUNDE* in 'rekenkunde' en 'wiskunde' (al in Stevin), waaraan hij toevoegde: 'verregezichtkunde' (*dioptrique*), 'gezichtkunde' (*optique*), 'starrekunde' (*astronomie*), 'spiegelgezichtkunde' (*catoptrique*); *-TE* in 'snelte', 'dikte', 'vlakke', 'langte', 'menigte', 'sterkte'; *-LIJK* in 'gelijkelijk', 'vernuftelijk', 'ontwifelijk', 'verscheidelijk'.

Het was natuurlijk onvermijdelijk dat bepaalde centrale woorden of

14 Koerbagh, *Een bloemhof van allerley lieflijkheyd*, 632-633.

15 Voor Jan Riewertsz. vertaalde Glazemaker van Descartes *Discours de la méthode. Redenering van 't beled, om zijn reden wel te beleiden, en de waarheit in de wetenschappen te zoeken* (Amsterdam, 1656); hiervan verscheen een tweede editie samen met *Dioptrique, Météores, en Géométrie (Proeven der wysbegeerte: of Redenering van de middel om de reden wel te beleiden, en de waarheit in de wetenschappen te zoeken; de verregezichtkunde, verhevelingen, en meetkunst* (Amsterdam, 1659). Voor discussie, zie C.L. Thijssen-Schoute, 'Jan Hendrik Glazemaker. De zeventiende eeuwse aartsvertaler', in: idem, *Nederlands Cartesianisme* (Utrecht, 1954), 206-261.

16 Voorbeelden zijn ontleend aan M. Trombin, *Descartes in the Low Countries: His Dutch and His Influence Upon the Dutch Scientific Language*, (onuitgegeven masterscriptie, Sapienza University Rome, 2010), 71-86.

wortels in niet-gelijksoortige termen voorkwamen, hetgeen soms aanleiding kon geven tot dubbelduidigheid. Zo vindt men GELIJK in ‘gelijkmatig’ (*proportionné*), ‘gelijkwijdig’ (*parallèle*), ‘gelijkheit’ (*resemblance*), ‘gelijkvormig’ (*semblable*), ‘vergelijking’ (*comparaison* en *equation*), waarbij we bovendien in overweging moeten nemen dat ‘gelijk’ ook nog als bijwoord dienst kon doen.

4. Filosofische vertalingen: een specimen

De problemen waarvoor zeventiende-eeuwse lexicografen en vertalers zich bij de vertaling van abstracte terminologie zagen geplaatst kunnen goed verhelderd worden aan de hand van de Nederlandse equivalenten voor het centrale cluster *substantia*, *attributum*, en *modus* in Spinoza’s Nederlandstalige *Korte Verhandeling van God, de Mensch en deszelvs Welstand* (vanaf nu: KV)¹⁷ en in de vertaling van diens *Ethica* door Glazemaker in de *Nagelate Schriften*. Voor de volledigheid betrek ik hierbij ook de eerder genoemde woordenboeken van Koerbagh en Meijer.

In de KV wordt *substantia* vertaald met ‘zelfstandigheid’, een term die werd ingevoerd in de zestiende eeuw en die nog steeds gangbaar is in het hedendaagse Nederlands, maar niet langer een specifiek filosofische betekenis kent. Deze vertaling, die teruggaat op Spiegel,¹⁸ werd echter niet algemeen aanvaard. Koerbagh noteerde naar aanleiding de term *substantia*: ‘onderstandigheid / onderstaanlijkheid / dat is / de afhankelijkheid van iets anders. Men wil dat het woord Substantie zal betekenen zelfstandig / of selfbestaanlijkheid / dat is / de bestaanlijkheid op sich self sonder van iets anders afhankelijk te sijn / dog sodanige zelfstandigheid (substantie) is / maar alleen God / of het noyt begonnen Wesen: maar daar zijn ontalrijke onderstandigheden / gelijk men ook soude kunnen seggen / onderstandige zelfstandigheden / de welke alle van die eene zelfstandigheid afhankelijk zijn.’

Meijer daarentegen maakte geen scherp onderscheid tussen *subsistentia* en *substantia*, en komt onder *substantie* met de volgende voorstellen: ‘weezentlijkheid / zelfstandigheid / onderstaanlijkheid / onderstandigheid.’ Voor *substantialis* had Meijer: ‘bondigh / zelfstandig / eighenkrachtigh / onderstandigh.’ Glazemaker maakt een eind aan de verwarring en vertaalt consequent met ‘zelfstandigheid’.

Ook de vertaling van *attributum* scheidt problemen: de vertaler van KV vertaalde de term met ‘eigenschap’, waardoor verwarring ontstaat met de termen *proprium/proprietas*. Koerbagh komt, onder ‘attributie’, met ‘toe-eyge-

17 De beste wetenschappelijke editie is die verzorgd door F. Mignini in Spinoza, *Korte geschriften*, bezorgd door F. Akkerman, H.G. Hubbeling, F. Mignini, M.J. Petry, N. en G. van Suchtelen (Amsterdam, 1982), 221-436. Zoals bekend is de Nederlandse vertaling niet door Spinoza zelf gemaakt, maar door iemand uit zijn omgeving waarvan de identiteit niet kon worden vastgesteld.

18 De term werd ingevoerd door Spiegel, in *Twe-spraack*, LXXIV-LXXV.

ning / toeschikking / toeschrijving / toevoeging / toegeving.’ Meijer vertaalt *attributum* met ‘eigenschap’ of ‘toeëigening’. Ook Glazemaker koos voor deze laatste term. De verwarring tussen *attributum* en *proprietas* in de zeventiende-eeuwse vertalingen kan deels verklaard worden door het Middelnederlands en de Latijnse scholastieke terminologie. Zowel het woordenboek van Verwijs en Verdam¹⁹ als het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*²⁰ boden voor ‘eigenschap’ de betekenis ‘lijfeigenschap’; en ‘toeëigening’ herleidden zij op *attribuere* of (mogelijkerwijs) op *proprium dicare*. ‘Toeëigening’ en ‘eigenschap’ kunnen derhalve niet scherp gescheiden worden.

De vertaling van *modus* gaf aanleiding tot weinig problemen. De vertaler van KV en Glazemaker kwamen met ‘wijze’, en Koerbagh en Meijer boden soortgelijke oplossingen. Koerbagh gaf ‘wijs / wijze van doen / seede’, en Meijer ‘wijs / seede.’²¹

De zeventiende-eeuwse filosofische taalbouwers stonden voor een reusachtige taak. Het (scholastieke) Latijn beschikte over een hecht corpus van algemeen aanvaarde technische termen, waar het Nederlands aanvankelijk weinig tegenover kon stellen. De vroegmoderne puristen probeerden hier een volledig nieuw corpus tegenover te zetten, en zijn daar deels in geslaagd. Termen als ‘van voren’ (*a priori*), ‘van achteren’ (*a posteriori*), ‘overnatuurkunde’ (*metafysica*) en ‘klomp’ (*massa*) hebben geen ingang gevonden, en dat wekt, in veel gevallen, geen verbazing. De vertalingen van Glazemaker blijven echter een monument van zuiverheid en consequentie, en overtreffen wat betreft helderheid en visie vele latere vertalingen van Descartes en Spinoza.

5. Na de zeventiende eeuw

De codificatie van Nederlands als standaardtaal nam in het midden van de zestiende eeuw een aanvang met de publicatie van spellingsboekjes, grammatica’s en woordenboeken. Na de val van Antwerpen moest het zuiden zijn leidende positie op het gebied van handel, cultuur en wetenschappen afstaan aan het

19 E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlands woordenboek*, 11 vols. (’s-Gravenhage, 1885-1952).

20 *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, bewerkt door M. de Vries, L.A. te Winkel et al., 43 banden (’s-Gravenhage, 1864-2001).

21 Andersoortige problemen met het cluster ‘esse’, ‘ens’, ‘essentia’ en ‘existentia’, de koppels ‘conceptus/idea’, en ‘causa/ratio’: zie L. Spruit, ‘Aspetti Aspetti della terminologia filosofica nederlandese nella *Korte Verhandeling* di Spinoza’, *Studi nederlandesi e studi nordici* (Annali dell’Istituto Universitario Orientale - Napoli) 26 (1983), 121-146, hier 138-141. Voor verdere informatie over filosofische vertalingen, zie de bundel *Le masque de l’écriture. Philosophie et traduction de la Renaissance aux Lumières*, sous la direction de Ch. Le Blanc et L. Simonutti (Genève, 2015); en in het bijzonder H. Krop, ‘De wijsbegeerte en het Nederlands’, in: H.A. Krop, M. Petry, J. Sperna Weiland (red.), *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland* 21 (Baarn, 1993), 81-119.

noorden. In de loop van de zeventiende en achttiende eeuw werd het Hollands de standaardtaal. Zoals bekend ontbeerde het Nederlands echter tot aan het begin van de negentiende eeuw een eenheid in gesproken en geschreven vorm. In de loop van de achttiende eeuw waren er herhaaldelijk plannen gemaakt om te komen tot een verdere standaardisering van het Nederlands, maar door het ontbreken van een centraal gezag slaagde men er niet in deze voorstellen algemeen ingang te doen vinden. Pas door de regering van de centrale eenheidsstaat, die ontstond tijdens de zogenaamde Franse Tijd, werden concrete initiatieven om te komen tot een uniforme spelling en grammatica krachtig gestimuleerd.

Het Nederlands maakte als wetenschapstaal in de zeventiende eeuw een stormachtige ontwikkeling door, maar haar positie bleef onzeker, want het Latijn stond sterk en het Frans won steeds meer veld. De wetenschappelijke ontwikkelingen in de achttiende eeuw zorgden vervolgens voor nieuwe vakliteratuur, en niet alleen op het gebied van grammatica's, encyclopedische werken en vakwoordenlijsten. Er verschenen ook verhandelingen op allerlei terreinen van theoretische en toegepaste wetenschappen. Voorbeelden hiervan zijn Willem van Ranouw, *Kabinet der natuurlyke historien, wetenschappen, konsten en handwerken* (9 delen, Amsterdam 1732-1759); Joannes Le Francq van Berkhey, *Natuurlyke historie van Holland* (9 delen, Amsterdam 1769-1811); Pibo Steenstra, *Grondbeginsels der meetkunst, of kort begrip der ses eerste boeken met het elfde en twaalfde van Euclides* (3^e druk, Leiden 1769); Petrus van Musschenbroek, *Beginsels der natuurkunde, beschreeven ten dienste der landgenooten* (2e druk, Leiden 1739); Pieter Johannes Kasteleyn, *Beschouwende en werkende pharmaceutische, oeconomische en natuurkundige chemie* Amsterdam 1788). In de geneeskunde nam Steven Blanckaart's *Lexicon Medicum renovatum* (1717) een belangrijke plaats in, omdat in dit werk de Latijnse termen van volkstalige equivalenten werden voorzien. Voorts moet in dit verband natuurlijk ook het Nederlandstalige werk van Herman Boerhaave worden vermeld, in het bijzonder de *Verhandeling over de Kragten der Geneesmiddelen; behelzende derzelven Namen, Zoorten, Natuur, Kragten, Werkingen, Giften, Tijd en Wijze van Gebruik in allerlei Ziekten* (Rotterdam 1741).

Mede onder invloed van grote zeventiende-eeuwers als Simon Stevin en Hugo de Groot bleef het principe van de constructie van Nederlandse termen, hetzij als eigen vinding, hetzij als vertaling van buitenlandse vakterminologie, lange tijd in zwang. Veel vakwoorden doken in het tijdvak 1650-1800 voor het eerst op en een deel verdween daarbinnen ook weer. Uiteindelijk leidde dit proces tot het moderne wetenschappelijk Nederlands, dat nu echter in de vergeetelheid dreigt te raken door de massieve import van Engelse terminologie en vooral door de peilsnelle opkomst van het Engels als voertaal aan de Nederlandse universiteiten.

Appendix

Marginalia en wetenschappelijke terminologie

De marginale noten in veel van de zeventiende-eeuwse vertalingen of oorspronkelijke Nederlandse werken waarin men de Latijnse term gaf voor de Nederlandse term in de lopende tekst, hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan de standaardisering van de wetenschappelijke terminologie. Alhoewel niet altijd even nauwkeurig en compleet, bieden zij een blik op de 'werkplaats' van de contemporaine purist. Men vindt ze niet alleen in de vertalingen van Glazemaker,²² maar ook in talloze, vooral wiskundige werken. Om de rijkdom van de zeventiende-eeuwse wiskundige en natuurkundige terminologie te illustreren is gekozen voor de Nederlandse vertaling van Arnauld's *Géométrie*²³ en de Nederlandse editie Hartsoeker's *Beginselen der natuur-kunde* (oorspronkelijk in het Frans verschenen).²⁴

1. Arnauld's *Nieuwe beginselen der Meetkunst*

Algemene termen: *axioma*, of gemene kundigheid; *postulatum*, of vereissching; *definitio*, of bepaling; *theoremata*, of verhoog; *problema*, of werkstuk; *lemma* of voorbewijs; *corollarium* of gevolg.

Uit het eerste boek 'van de grootheden in 't algemeen, en van de vier werkingen, samenvoeging, aftrekking, vermenigvuldiging en deling': 'onderstellen': *supponere*; 'hoegrootheid': *quantitas*; 'uitgestrecktheit': *extensio*; 'trappen': *gradus*; 'inschikking': *applicatio*; 'vlakke': *superficies*; 'beginselen': *principia*; 'meetdeel': *pars aliquota*; 'meter': *aliquotus*; 'grootheit': *magnitudo*; 'onderstelling': *suppositio*; 'uitbrengsel': *productum*; 'lighaam': *solidum*; 'vierkant': *quadratum* (ook gebruikt voor kwadraat van getallen); 'samengezette grootheit': *magnitudo complexa*; 'vergelijkingen': *aequationes*.

Uit het tweede boek: 'evenredigheden': *proportiones*; 'gelijkslachtige grootheden': *magnitudines homogeneae*; 'verknochte evenredigheid': *proportio continua*; 'tussenwjitte': *intervallum*; 'tusschengestelt': *interpositum*; 'onderstelling': *hypotesis*; 'tusschengestelde merktekens': *termini interpositi*; 'meetkundige voort-

22 Een goed overzicht is in G. Crapulli, 'Le note marginali latine nelle versioni olandesi di opere di Descartes di J.H. Glazemaker', in: G. Crapulli en E. Giancotti-Boscherini (red.), *Ricerche lessicali su opere di Descartes e Spinoza* (Rome, 1969), 5-117.

23 A. Arnauld, *Nieuwe beginselen der Meetkunst in de welken niet alleenlijk de gemeenste Voorstellingen met een nieuwe ordening, en met nieuwe bewijzen, geheel anders dan die van Euklides in zijn boeken verthoont, maar ook nieuwe middelen om aan te wijzen welke lijnen onmeetbaar zijn, nieuwe Maten der Hoeken, die men noch niet gebruikt heeft, en nieuwe wijzen om d'evenredigheid der lijnen te vinden, en te tonen, aangewezen worden. Nieuwelijks uit de Fransche taal vertaalt* [door J. van Peterson] (Amsterdam 1677, herdruk 1723).

24 Nicolaas Hartsoeker, *Beginselen der natuur-kunde* (Amsterdam, 1700), vertaling A. Block.

gang': *progressio geometrica*; 'onderscheidelijk': *distincte*; 'bestiptelijk': *praeclise*.

Uit het vijfde boek: 'rechte en kringsche lijn' (*recta et circularis*); 'lootlijnige' (*perpendicularis*) en 'schuinse rechte' (*obliqua*) lijnen; 'vlakke' (*superficies plana*); 'uiterste': *extremitas*; 'onderstellen': *supponere*; 'begrijpen' (tevens 'begreep', etc): *comprehendere* (ook in de zin van 'bevatten'); 'halve kring': *semicirculus*; 'middel-lijn': *diameter*; 'middelpunt': *centrum*; 'omtrek': *circumferentia*; 'verëissching': *postulatum*; 'vertoog': *theoremata*; 'tusschenwjitte': *intervallum*; 'pees': *chorda*; 'stralen van de zelfde kring': *radii circuli*; 'werkstuk': *problema*; 'gevolg': *corollarium*; 'verwijdering': *declinatio*; 'grondvoorstelling': *propositio fundamentalis*; 'inbeel-ding': *imaginatio*; 'verbeeldingen': *phantasmata*; 'lichamelijke beelden': *imagines corporales*; 'verstant': *intellectus*; 'geest': *mens*; 'onderstelling': *hypothesis*.

Uit het zesde boek: 'gelijkwijdige lijnen': *parallela*; 'voorbewijs': *lemma*; 'overhangen': *inclinare*.

Uit het zevende boek: 'rondigheid': *convexitas*; 'holligheid': *concauitas*; 'hoekmaat': *sinus*; 'tegenhoekmaat': *antisinus*; 'overschot': *residuum*; 'snylijn': *linea secans*; 'raaklijn': *tangens*; 'gelijkmiddelpuntige omtrekken': *circumferentiae concentricae*.

Uit het achtste boek: 'rechtlijnige hoeken': *anguli retilinei*; 'afmeting': *dimensio*; 'scherpe hoek': *acutus*; 'plompe hoek': *obtusus*; 'toppunt': *vertex*; 'afsnijdsel': *segmentum*; 'gront': *basis*; 'ondergetrokke zijde': *hypothenus*.

Uit het tiende boek: 'evenredige': *proportionalis*; 'weërkerige': *reciproca*; 'schikking': *dispositio*; 'grontregels': *notiones*.

Uit het twaalfde boek van de 'gestalten' (*figura*) in 't algemeen: 'inhoud': *area*; 'kunstige vierkanten': *quadrata magica*.

2. Hartsoeker's *Beginselen der natuur-kunde*

'Natuurkunde' (*Physique*); 'Zelfstandigheid' (*substance*); 'Wezendlyk' (*essentiel*); 'Doeninge' (*action*); 'Gelykslachtig' (*homogene*); 'Eerste beweeg bron' (*primum mobile*); 'Ydel' (*vacuum*); 'Baarblykelyk' (*manifeste*); 'Oogwink' (*instant*); 'Kundigheden' (*axiomata*); 'Betooginge' (*demonstration*); 'Hoegrootheid' (*quanti-té*); 'Hoek-lyn' (*diagonale*); 'Voorstel' (*proposition*); 'Gevolg' (*conséquence*); 'Herdoeninge' (*reaction*); 'Te-zaamen-stootinge' / 'aan-stootinge' (*choc*); 'Weer-stuit-hoek' (*angle de reflexion*); 'Raak-hoek' (*angle d'incidence*); 'Bloedeloze dier-tje' (*insecte*); 'Konstwerk' (*machine*); 'Voortteelingen en verdervingen' (*generations et corruptions*); 'Bayerd' (*chaos*); 'Kloot' (*boule*); 'Zwaarwichtigheid' (*pesanteur*); 'Verschynssel' (*phenomene*); 'Te-boven-gaan' (*surmonter*); 'Kleene ondeel-bare veezeltjes' (*atomi*); 'Teegen-op-te-weegen' (*contrebalancer*); 'Balkjes' (*paral-lelepipedes*); 'Holle kant-zuiltjes' (*prismes*); 'Naaste / verste zonne-punt' (*perihelie, aphelie*); 'By-kring' (*epicyclus*); 'Lang-rond' (*ellips*); 'Omloopers' (*satellites*); 'Zeil-steen' (*magnete*).

Enkele tips voor verdere studie

1. Bibliografieën en algemene werken.

Bierens de Haan, D., *Bibliographie néerlandaise historique-scientifique des ouvrages importants dont les auteurs sont nés aux 16e, 17e et 18e siècles, sur les sciences mathématiques et physiques, avec leurs applications* (Rome, 1883; herdr. Nieuwkoop, 1960).

Bierens de Haan, D., *Bouwstoffen voor de geschiedenis der wis- en natuurkundige wetenschappen in de Nederlanden*, 2 delen. (Amsterdam, 1878-1887).

Claes, E., *Lijst van Nederlandse woordenlijsten en woordenboeken gedrukt tot 1600* (Utrecht, 1974).

Horst, J.M. van der, *Geschiedenis van de Nederlandse syntaxis*, 2 delen (Leuven, 2008).

Mannoury, G., *Systematische Catalogus van de Boekerij van het Wiskundig Genootschap* (Amsterdam, 1907).

Philippa, M., Debrabandere, F., Quak, A. (red), *Etymologisch woordenboek van het Nederlands*, 4 delen (Amsterdam, 2003-2009).

Smith, David Eugene, *Rara Arithmetica: A Catalogue of the Arithmetics written before the year MDCI with a description of those in the library of George Arthur Plimpton of New York* (New York, 1908, herdr. 1970).

Sterkenburg, P.G.J. van, *Een glossarium van zeventiende-eeuws Nederlands*, (Groningen, 1981).

Toorn, M.C. van den, et al. (red), *Geschiedenis van de Nederlandse taal* (Amsterdam, 1997).

Wal, M. van der, en C. van Bree, *Geschiedenis van het Nederlands* (Utrecht, 2004).

2. Woordenboeken en historische taalkundige werken

Kók, A.L., Dibbets, G.R.W. (red.), *Ontwerp der Neder-duitsche letter-kunst* (Assen, 1981).

Megerlin, Joan Jakob, *Onledige ouderdom. Behelzende taallievende en historische uitspanningen over 't gebruik en overneeming van vreemde woorden*, 2 vols. (Amsterdam, 1765-1766).

Spanoghe, E. (red.), *Synonymia Latini-Teutonica* (ex Etymologico C. Kiliani deprompta). *Latijnsch-Nederlandsch Woordenboek der XVIIe eeuw*, (Antwerpen-Gent-'s-Gravenhage, 1899).

3. Taalbouw en vertaling

Branden, L. van den, *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16e eeuw* (Arnhem, 1967).

Heersche, J.P.G. and H.M. Hermkens, *Woordenschat. Woorden die bij hertaling van Nederlandsche literaire teksten uit vroeger eeuwen struikelblokken vormen* (...) (Utrecht, 1988).

Hermans, Th. (red.), *Door een engen hals. Nederlandse beschouwingen over*

vertalen 1550-1670 ('s-Gravenhage, 1996).

Hermans, Th. and D. Delabastita, *Vertalen historisch gezien* ('s-Gravenhage, 1994).

Kool, M.J.H., *Die conste vanden getale: een studie over nederlandstalige rekenboeken uit de vijftiende en zestiende eeuw, met een glossarium van rekenkundige termen* (Hilversum, 1999).

Korpel, L. (red.), *In Nederduitsch gewaad. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1760-1820* ('s-Gravenhage, 1993).

Peeters, L., *Taalopbouw als Renaissance ideaal* (Amsterdam, 1990).

Renner, F.M., *Interpretatio. Language and Translation from Cicero to Tytler* (Amsterdam, 1989).

Schoneveld, C.W. (red.), *'t Wordt grooter plas, Maar niet zo 't was. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1670-1760* ('s-Gravenhage, 1992).

Sermon, H., 'De Vlaamsche vertaal- en woordenboeken van het begin der boekdrukkunst tot den jare 1700', *Mededelingen der Kon. Vlaamsche Academie van Taal- en Letterkunde* (1891), 250-285, 483-485.

Wal, M. van der, *De moedertaal centraal: standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650* (Den Haag, 1975).

De wetenschapstaal van de eeuwige stad

Floris Meens

In het derde deel van zijn omvangrijke *Quaderni del carcere*, de geschriften die hij vervaardigde tijdens zijn fascistische gevangenschap (1927-1937), schrijft de Italiaanse politiek filosoof Antonio Gramsci uitvoerig over taal. Hij stelt daarin vast dat taal een belangrijk politiek instrument vormt, en dat zij juist daardoor telkens opnieuw ter discussie wordt gesteld. Wanneer het vraagstuk van de taal boven komt drijven, treedt, aldus Gramsci, ook een aantal andere verschijnselen aan het licht: de wijze waarop de heersende klasse vorm krijgt en zich uitbreidt, maar ook de manier waarop zij vervolgens de noodzakelijke relaties aangaat met de massa. Taal is volgens Gramsci dus onlosmakelijk verbonden met voortdurende processen van de bevestiging, bekritisering en reorganisatie van hegemonieën.¹

In de historiografie is het politieke belang van taal niet onopgemerkt gebleven. Er zijn talloze studies geschreven over de wijze waarop gedurende de negentiende eeuw taal een instrument vormde in een proces van politieke eenwording (Duitsland en Italië), of werkte als de bevestiging van een nationale eenheid (Nederland).² Veel aandacht is daarbij uitgegaan naar de wijze waarop nationale overheden schoolsystemen aanpasten, het taalonderwijs monopoliseerden, leerstoelen initieerden, en de vervaardiging en publicatie van woordenboeken, gedichten, liederen en romans stimuleerden. De nadruk in het onderzoek lag lange tijd grotendeels op spreektaal en de taal van de literatuur.³ Pas vrij recentelijk is er in het onderzoek meer aandacht gekomen voor de taal der wetenschap. In zijn omvangrijke studie *Scientific Babel* (2015) schetst de Amerikaanse historicus Michael Gordin bijvoorbeeld de ontwikkeling van verscheidene wetenschapstalen. Hij neemt daarbij een pragmatisch standpunt in. Gordin stelt dat een taal twee kenmerken nodig heeft, wil zij door hem aangeduid worden als wetenschapstaal: zij moet flexibel genoeg zijn om nieuwe ontdekkingen te kunnen beschrijven, en zij moet daadwerkelijk gebruikt

1 A. Gramsci, *Quaderni del carcere* (Turijn, 1975), vol. III, 29, 2346.

2 Zie onder meer: B. Richardson, 'Questions of language', in: Z. Barański & R. West (red.), *The Cambridge Companion to Modern Italian Culture* (Cambridge, 2001), pp. 63-80; J. Kloek & W. Mijnhardt, *1800. blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag, 2001), o.a. 436; D. Cherubin, S. Grosse & K. Mattheier, *Sprache und bürgerliche Nation. Beiträge zur deutschen und europäischen Sprachgeschichte des 19. Jahrhunderts* (Berlijn, 1998).

3 M.L. Altieri Biagi, 'La lingua della scienza nell'Italia pre-unitaria', in: V. Coletti (red.), *L'italiano dalla nazione allo Stato* (Florence, 2001), pp. 91-101, aldaar 92.

worden door wetenschappers.⁴ Aan de hand daarvan beschrijft hij een ontwikkeling die aanvangt bij het tijdens de late Middeleeuwen en de vroegmoderne periode dominante Latijn, en via het triumviraat van Engels, Frans en Duits dat domineerde tijdens de negentiende en vroege twintigste eeuw, eindigt bij het Engels als *global scientific language*. Ondanks zijn pragmatische standpunt veronachtzaamt Gordin de Gramsciaanse aspecten van taal niet. Hij beschrijft de overgang van de ene wetenschapstaal naar de andere in verscheidene regio's en legt daarbij de politieke belangen bloot.

Een van de meest interessante gebieden, het Italiaanse schiereiland, en meer in het bijzonder de stad Rome, laat Gordin echter buiten beschouwing, waarbij hij opvallend genoeg als oorzaak aandraagt de talen daartoe niet te beheersen. Wellicht wordt deze lacune eveneens veroorzaakt door Gordins keuze om zich volledig te richten op de natuurwetenschappen. Rome was echter wel degelijk een academisch centrum. Als hart van de Katholieke geloofsgemeenschap, als bewaarplaats van de kennis die door die Kerk eeuwenlang verzameld werd, en als plek bij uitstek waar de antieke traditie zichtbaar was, had Rome vanaf de vroegmoderne periode niet alleen een grote aantrekkingskracht op pelgrims en later ook toeristen, maar eveneens op wetenschappers, die allen hun eigen spreektaal hadden. Rome werd in de late negentiende eeuw echter ook de hoofdstad van het nieuwe Koninkrijk Italië, juist in een tijd waarin de wetenschap niet alleen specialiseerde maar ook nationaliseerde. Ongetwijfeld werd dus nergens zoveel - en in zoveel verscheidene spraken - gedebatteerd over taal als in de Eeuwige Stad.

In dit artikel onderzoek ik de relatie tussen wetenschap, taal en hegemonie in de Eeuwige Stad. Gezien het bijzondere spanningsveld dat toen ontstond, gaat mijn aandacht vooral uit naar de late negentiende en vroege twintigste eeuw. Om die periode goed te kunnen duiden is het echter noodzakelijk om eveneens een voorgeschiedenis te schetsen. Ik richt me daarbij op de ontwikkeling van enkele Romeinse geesteswetenschappelijke academies.

Vroegmoderne Romeinse academies

Rome's eerste academies ontstonden gedurende de Renaissance, als imitaties van Plato's *Akademeia*. Met name vanaf de zeventiende eeuw namen deze een vlucht. Sommige werden gesticht door kardinalen, zoals de *Accademia degli Ordinati* (1608), door Giambattista Dati. Andere werden gesticht door leken, maar stonden onder bescherming van een kardinaal, zoals de *Accademia fisico-matematica*, die in 1677 gesticht werd door Giovanni Ciampini. Dergelijke academies waren veelal kleinschalige samenkomsten van vrienden en soms enkele internationale gasten.⁵ Daarmee onderscheidden zij zich van de *Acadé-*

4 M. Gordin, *Scientific Babel: How science was done before and after global English* (Chicago, 2015), 31.

5 M.P. Donato, 'Accademie e accademismi in una capitale particolare', in: *Mélanges*

mie française, die in 1635 werd gesticht door de Franse kardinaal Richelieu, en die het voorbeeld zou worden voor de meeste academies ten noorden van de Alpen. Rome's wetenschappelijke sociabiliteit was echter niet verbonden aan een vorstelijk hof, maar veeleer met edelen of geestelijken die een persoonlijke interesse hadden in wetenschap, letterkunde of kunst.⁶

De belangstelling voor het klassieke verleden speelde sinds de vijftiende eeuw weliswaar een belangrijke rol in het Europese intellectuele en culturele leven, maar mede door de kerkelijke overheersing was Rome tijdens de zeventiende eeuw zeker niet de Europese hoofdstad van de wetenschap, noch die van de geleerden.⁷ Wel groeiden enkele Romeinse academies gedurende deze periode in omvang, zoals de beroemde *Accademia dell'Arcadia*, die in 1690 gesticht was door enkele leden van de kring rondom Christina van Zweden, de in Rome woonachtige voormalige koningin van Zweden, die afstand had gedaan van haar troon en zich bekeerde tot het katholicisme. Net als veel andere academies was deze gericht op het in stand houden van een goede beheersing van de (lokale) Italiaanse taal. Doordat de *Arcadia* dependances had in Florence en Napels, zorgde zij ook voor een (gevoel van) nationale cohesie.⁸

De sterke relatie tussen academies en taal was op het Italiaanse schiereiland niet voorbehouden aan Rome. Al in de zestiende eeuw spanden de leden van verscheidene academies in Toscane, veelal voorname edellieden, zich in om hun lokale dialect de basis te maken van het moderne Italiaans. Natuurlijk speelden politieke overwegingen van de verscheidene machthebbers op het zo verdeelde Italiaanse schiereiland hierin een aanzienlijke rol. Zo verdedigde de wetenschapper Giulio del Bene, lid van de Florentijnse *Accademia degli Alterati* het gebruik van het Florentijns – al was het maar om de belangen van Florence, en van de heersende familie de' Medici, te behartigen. Niet voor niets ook liet Cosimo I de' Medici (1519-1574) de *Accademia Fiorentina* vanaf 1550 zitting nemen in de Salone dei Dugento in het Palazzo della Signoria, dat toen dienst deed als hertogelijk paleis.⁹ Dat veel debatten gericht waren op het creëren van een gemeenschappelijke taal moet in het kader worden geplaatst van de problemen die wetenschappers ondervonden bij het verspreiden van hun ideeën in het op taalkundig gebied zo gevarieerde Italië. Daarnaast waren er academies

de l'École française de Rome. Italie et Méditerranée 111:1 (1999), 415-430, aldaar 419-420.

6 Ibidem.

7 J. Black, *Italy and the Grand Tour* (New Haven, 2003). Cf. P. Rietbergen, *Rome and the world. The world in Rome. The politics of international culture, 1911-2011* (Dordrecht, 2012), pp. 141-149; M. Díaz-Andreu & T. Champion, 'Nationalism and archaeology in Europe: an introduction', in: ibidem (red.), *Nationalism and archaeology in Europe* (Londen, 1996), pp. 1-23.

8 Donato, 'Accademie e accademismi', 415-430.

9 M. Sherberg, 'The Accademia Fiorentina and the question of the language: the politics of theory in ducal Florence', in: *Renaissance Quarterly* 56:1 (2003), 26-55.

zoals de *Accademia degli Intronati* in Siena (1550), die besloten over te gaan tot het gebruik van ‘het’ Italiaans in plaats van het Latijn om vrouwen een grotere kans te geven om deel te nemen aan de wetenschapsbeoefening.¹⁰

Aan de Romeinse academies werd, behalve het Italiaans, juist ook de beheersing van het Latijn bevorderd. De zeventiende- en vroeg achttiende-eeuwse kerkelijke genootschappen werden vooral bevolkt door – voornamelijk Italiaanse – jongeren die een carrière binnen de curie nastreefden. Vanwege de politiek-religieuze consequenties van het *Cuius regio, eius religio* van de Vrede van Westfalen (1648) werd academische vorming nog belangrijker voor functionarissen van de Katholieke Kerk. Het onderwijs in en de bestudering van het Latijn werden daartoe gestimuleerd.¹¹ Tijdens het Pontificaat van Clemens XI (1700-1720) kwam dit tot uitdrukking in de oprichting van nieuwe, en de hervorming van reeds bestaande kerkelijke academies en opleidingsinstituten. Zo stichtte kardinaal Giuseppe Renato Imperiali in 1701 de *Accademia ecclesiastica* – ook wel *dei nobili ecclesiastici* – die als doel had de jongeren nog beter op te leiden. In 1740 bekrachtigde Benedictus XIV ook de stichting van de vier academies *dei Concili*. Deze dienden eveneens om uitdrukking te geven aan de academische katholieke cultuur. De meeste (jonge) leden waren echter nog altijd afkomstig van het Italiaanse schiereiland, en zo gingen de universele aspiraties van de curie dus hand in hand met een zeker provincialisme. Toch had Rome’s achttiende-eeuwse geleerdecultuur wel degelijk invloed op andere katholieke academische centra, met name in haar nadruk op een goede beheersing van het Latijn.¹²

Romeinse academies op het snijvlak van de achttiende en negentiende eeuw

Ook veel niet-kerkelijke Romeinse academies droegen gedurende deze periode het predicaat ‘Pontificia’; in de praktijk kregen zij echter maar weinig of zelfs geen financiële ondersteuning van de curie. Deze steunden, net als de geheel zelfstandige academies, veelal nog altijd op rijke patronen en kunnen dus geenszins worden vergeleken met Europese instituten die gefinancierd werden uit overheids gelden. Sommige Romeinse notabelen hadden zelf een bijzondere interesse voor wetenschap. Dat gold bijvoorbeeld voor Francesco Caetani (1738-1810), die thuis was in de Europese letteren, bekend stond om zijn academische kennis en zich weinig aantrok van het gedachtegoed van de Kerk. Hij stichtte zijn eigen *Accademia Esquilina*.¹³ Op de bovenste etage van zijn paleis

10 V. Cox, ‘Members, Muses, Mascots. Women and the Italian Academies’, in: J. Everson, D. Reidy & L. Sampson (red.), *The Italian Academies 1525-1700. Networks of culture, innovation and dissent* (Abingdon, 2016), 132-167, aldaar 151-152.

11 Zie voor de ontwikkeling en het (vroeg)moderne gebruik van het Latijn: J. Bloemendal, *Latijn. Cultuurgeschiedenis van een wereldtaal* (Amsterdam, 2016).

12 Donato, ‘Accademie e accademismi’, 415-430, aldaar 421-425.

13 P. Ghione, ‘Leone Caetani: la politica e la cultura della democrazia’, in: *Bonifacio*

liet hij een observatorium bouwen, waar verschillende wetenschappers waarnemingen deden, die zij publiceerden in het door hem opgerichte en gefinancierde Italiaanstalige tijdschrift *Effemeridi astronomiche calcolate al mezzogiorno tempo vero nel meridiano di Roma ad uso della Specola Caetani* (1785).¹⁴

Net als andere academies verleende Francesco Caetani, om het prestige ervan te verhogen, 'buitenlandse' geleerden, schrijvers en kunstenaars, onder wie Voltaire en D'Alembert, lidmaatschappen van zijn academie.¹⁵ Hoewel het bij de meeste genootschappen in eerste instantie veelal ging om bevriende en dus enkel 'corresponderende' externe leden, groeide het aantal daarvan dat de Eeuwige Stad en haar academies daadwerkelijk bezocht gestaag. Dat gold ook voor de meer gevestigde instituten, zoals de *Accademia di San Luca* (gesticht in 1577) en de reeds genoemde *Arcadia*.¹⁶

De groei van het aantal buitenlandse geleerden dat de Eeuwige Stad bezocht moet grotendeels worden toegeschreven aan de Verlichting, die met haar verwijzingen naar het Griekse en Romeinse cultuurgoed van Rome een nog aantrekkelijker bestemming maakte. Rond 1760-1770 kwam het aan de Universiteit van Göttingen bovendien tot een eerste wetenschappelijke benadering van de antieke beschaving; daarin was de filologie weliswaar overheersend, maar werden tevens pogingen ondernomen om antieke teksten te vergelijken met materiële vondsten.¹⁷ Iets soortgelijks deed Johann Joachim Winckelmann (1717-1768), een geleerde die in 1755 in Rome arriveerde en daar als 'prefetto delle antichità' leiding gaf aan de pauselijke collecties van oudheden. Om te komen tot een (kunst)historische reconstructie bestudeerde hij de kunstwerken in relatie tot de klassieke auteurs.¹⁸ Toenemende transportmogelijkheden zorgden er tegelijkertijd voor dat Rome gemakkelijker te bereizen was. In het kielzog van Winckelmann trokken talloze andere (amateur-)geleerden dus

VIII, *i Caetani e la storia del Lazio. Atti del Convegno di studi storici* (Rome, 2004), pp. 273-288, aldaar 275; C. Fiorani, 'I Caetani e l'Accademia dei Lincei dal Settecento al primo Novecento', L. Fiorani (red.), *Palazzo Caetani: storia, arte e cultura* (Rome, 2007), pp. 331-345.

14 L. Fiorani, 'Caetani, Francesco', in: *Dizionario Biografico degli Italiani* (Rome, 1973), pp. 168-170.

15 L. Fiorani, 'Filippo Caetani: l'ironia nella Roma papale dell'Ottocento', in: G. Gorgone & C. Cannelli (red.), *Il salotto delle caricature. Acquerelli di Filippo Caetani 1830-1860* (Rome, 1999), pp. 13-28, aldaar p. 14.

16 P. Musitelli, 'Artisti e letterati stranieri a Roma nell'Ottocento. Strutture, pratiche e descrizioni della sociabilità', in: *Memorie e Ricerca* 46 (2014), pp. 27-44.

17 S. Dyson, *In pursuit of Ancient pasts: a history of Classical Archaeology in the nineteenth and twentieth centuries* (Yale, 2006), 1-20; 30.

18 Voor Winckelmann: D. Carter (red.), *Johann Joachim Winckelmann on art, architecture and archaeology* (Rochester, 2013); W. Leppmann, *Winckelmann: ein Leben für Apollo* (Frankfurt am Main, 1986); H. van Dolen & E. Moormann, *Johann Joachim Winckelmann. Een portret in brieven* (Baarn, 1993).

naar Italië om daar al gravend, soms in de grond, maar vaker nog in bibliotheken en archieven, hun geluk te beproeven. Zij bezochten, behalve de academies, ook de Vaticaanse bibliotheek en de pauselijke universiteit La Sapienza.¹⁹ Sommigen verbleven slechts tijdelijk in de stad, als onderdeel van hun Grand Tour. Voor anderen groeide Rome uit tot hun tweede, of zelfs eerste thuishaven. De verschillende bezoekers hadden hun eigen kwartieren en ontmoetingsplaatsen die veelal gelegen waren tussen Piazza del Popolo en Piazza di Spagna.²⁰

Er was, gedurende de achttiende eeuw, dus sprake van een secularisatie van en een toenemende diversiteit onder Romegangers.²¹ Juist dankzij deze variëteit kon het Frans er, net als elders in Europa, uitgroeien tot een belangrijke wetenschapstaal.²² De verspreiding en de toename van het gebruik van het Frans was een gevolg van de herroeping van het Edict van Nantes in 1685, waarna talloze hugenoten al vluchtend naar alle uithoeken van Europa de taal verspreidden. Bovendien werd het Frans vanaf het Verdrag van Rastatt (1714) ook de taal van de internationale diplomatie, zelfs in Duitstalige gebieden.²³ Veelzeggend is dat de *Königlich-Preußische Akademie der Wissenschaften* het Frans als de gangbare wetenschapstaal hanteerde en verdedigde.²⁴

In de Eeuwige Stad kreeg de verfransing van de wetenschapscultuur een politieke dimensie. De Franse inname van Rome in 1798, waarbij paus Pius VI werd ontvoerd, resulteerde in de stichting van de Romeinse Republiek, die echter een kort leven beschoren was. Tijdens de korte Tweede Coalitieoorlog (1799-1802) verdreven de Russen de Franse legers uit Rome en herstelden het pauselijk gezag. Tussen 1809 en 1814 kwam de stad echter wederom onder Franse zeggenschap. Verscheidene wetenschappers die zich nooit goed hadden kunnen vinden in de doelstellingen van de Kerk werden lid van de nieuwe academies die de Fransen oprichtten. Van groot belang waren vooral het *Istituto Nazionale della Repubblica Romana* (1798) en de *Accademia d'archeologia* (1810). Opvallend is dat de statuten van beide organisaties geschreven werden in het Italiaans, vermoedelijk om tegemoet te komen aan zij die zich, hun lidmaatschap ten spijt, eveneens niet goed thuis voelden bij de Franse politiek-culture-

19 Black, *Italy and the Grand Tour*; Rietbergen, *Rome and the world. The world in Rome*, 141-149; Díaz-Andreu & Champion, 'Nationalism and archaeology in Europe: an introduction', pp. 1-23.

20 G. Montègre, 'Parcours romains, parcours méditerranées. L'impact du voyage à Rome dans le construction des territoires au siècle des Lumières', in: *Rives méditerranéennes* 34 (2009), 45-56.

21 A. Di Nola, 'Dal pellegrinaggio alla gita turistica: un'analisi quantitativa delle guide di Roma', in: *Dimensioni e problemi della ricerca storica* 1 (1989), 181-262.

22 Musitelli, 'Artisti e letterati stranieri a Roma nell'Ottocento', pp. 27-44, aldaar 32.

23 M. Fumaroli, *When the World Spoke French* (New York, 2001), xviii; Gordin, *Scientific Babel*, 16-17.

24 Gordin, *Scientific Babel*, 16-17; 167.

le overheersing van de Eeuwige Stad.²⁵

De komst van de Fransen betekende voor sommige particuliere dragers van Rome's wetenschapscultuur weinig goeds. Francesco Caetani, bijvoorbeeld, verloor tijdens de chaotische machtsovername een deel van zijn bezittingen. Bovendien werd hij als vertegenwoordiger van de hoogste Romeinse adel hard getroffen door enkele Frans-revolutionaire maatregelen, waaronder de forse belastinginning. Caetani's *Accademia Esquilina* werd in 1801 gesloten. Nog in datzelfde jaar zag de hertog, gesteund door enkele vermogende vrienden, kans om de in 1603 gestichte toonaangevende *Accademia dei Lincei*, nieuw leven in te blazen.²⁶ De tweede Franse bezetting van Rome bleek Caetani beter gezind: Napoleon besloot de *Nuovi Lincei* te subsidiëren. Na de definitieve nederlaag van de Franse keizer en de terugkeer van het pauselijke gezag meende de curie echter dat de leden van de *Lincei* te zeer hun eigen belangen behartigden, waarna zij overging tot stopzetting van de financiering.²⁷

Rome als centrum van de (archeologische) wetenschap in de negentiende eeuw

De wetenschappen kwamen vanaf 1825 onder strenger kerkelijk toezicht te staan. De (cultuur)politieke kracht van de wetenschap was de curie niet onbekend. In zijn bul *Quod Divina Sapientia* kondigde paus Leo XII (p. 1823-1829) aan dat scholen, universiteiten en wetenschappelijke academies verantwoording verschuldigd waren aan de *Congregazione degli studi*. Zo werd elk onderzoek dat tegen de kerkelijke leer inging welhaast onmogelijk.²⁸ Ook promoveerde de Kerk het Latijn actief als alternatief voor het Frans en Italiaans. Op het *liceo*, dat werd bestierd door het *Collegio romano*, was het niet alleen vanzelfsprekend om Latijnse teksten te vertalen, maar werden de scholieren ook geacht het te spreken.²⁹

Een van de voornaamste wetenschappen waarmee de Kerk haar greep op het academische leven in Rome hoopte te verstevigen, was de archeologie. Op verscheidene plekken in en rondom Rome had Leo's voorganger, Pius VII (p. 1800-1823), opgravingen geïnitieerd, die de Kerk in staat moesten stellen om zichzelf te presenteren als de erfgenaam van de antieke beschaving. Daartoe was in 1816 bovendien de *Pontificia Accademia Romana di Archeologia* opgericht,

25 Donato, 'Accademie e accademismi', 415-430, aldaar 426.

26 R. Bindman, *The Accademia dei Lincei: Pedagogy and the natural sciences in counter-reformation Rome* (Ann Arbor, 2000), pp. 233-235; D. Carutti, *Breve storia della Accademia dei Lincei* (Rome, 1883), p. 111; G. Gabrieli, *Contributi alla storia della Accademia dei Lincei* (Rome, 1989), vol. II, pp.141-142; 1600; 1603; Fiorani, 'I Caetani e l'Accademia dei Lincei', pp. 331-345.

27 Donato, 'Accademie e accademismi', 415-430, aldaar 427-428.

28 Ibidem.

29 S. Negro, *Seconda Roma, 1850-1870* (Milaan, 1943), 213.

die toezicht hield op de opgravingen.³⁰

Deze pauselijke archeologische academie ondervond echter al snel concurrentie van verscheidene (amateur)geleerden uit het buitenland. In de Duitstalige gebieden ontwikkelde de archeologie zich vanaf de vroege negentiende eeuw tot zelfstandige wetenschap.³¹ Samen met hun Franse en Deense collega's domineerden de Duitsers ook in Rome, waar zij in de vroege negentiende eeuw vaak nog werkzaam waren als diplomaat, maar steeds vaker als (professioneel) archeoloog. Dat gold bijvoorbeeld voor Barthold Niebuhr (1776-1831) en zijn opvolger Christian von Bunsen (1791-1860) die hun vrije tijd doorbrachten in geleerde kringen en betrokken waren bij opgravingsprojecten. Belangrijk was ook Eduard Gerhard (1795-1867), een student van de classicus en antiquair August Böckh (1785-1867); hij richtte met enkele enthousiaste vrienden in 1829 het *Instituto di corrispondenza archeologica* op, een transnationale organisatie waarin geleerden en verzamelaars uit alle landen hun passie voor en kennis van het klassieke verleden deelden. Opvallend is natuurlijk wel de 'n' in het woord Instituto, die de Duitse overmacht erbinnen symboliseerde. Drie tijdschriften zorgden ervoor dat de doelen van de organisatie, het publiceren van nieuwe vondsten en/of interpretaties, werden verwezenlijkt. Het orgaan voorzag hiermee zeker in een behoefte: veel vondsten werden nog particulier gedaan en waren daardoor een anoniem leven beschoren.³² Het ledenbestand van het Instituto was opgedeeld in verschillende rangen met Italiaanse aanduidingen: de *soci onorari* en *effettivi* woonden de wekelijkse bijeenkomsten bij, de *associati* waren verplicht geabonneerd op de publicaties, en de *soci corrispondenti*, vaak lokale liefhebbers en kenners van de oudheid, moesten in het Italiaans, Frans of Latijn – het Duits gold in Rome zeker nog niet als een taal van geleerden – bijdragen inzenden.³³ De oprichters van het instituut hechtten er kennelijk weinig belang aan dat het Frans door enkele Italianen al te zeer werd geassocieerd met de Napoleontische overheersing van het Italiaanse schiereiland.³⁴

Niet alleen op wetenschappelijk gebied zag de Kerk haar positie in Rome bedreigd. Het Risorgimento, de strijd voor een verenigd Italiaans schiereiland die na 1815 losbarste, leidde in 1848 tot een revolutie in de Eeuwige Stad, die

30 Voor de geschiedenis van de Pontificia Accademia Romana di Archeologia, zie: C. Pietrangeli (red.), *Pontificia Accademia Romana di Archeologia. Note storiche* (Rome, 1983).

31 S. Marchand, *Down from Olympus. Archaeology and Philhellenism in Germany, 1750-1970* (Princeton, 1996), pp. 42-43.

32 G. Maurer, *Preußen am Tarpejischen Felsen. Chronik eines absehbaren Sturzes. Die Geschichte des Deutschen Kapitols 1817-1918* (Regensburg, 2005), pp. 67-77.

33 H. Blanck, 'The Instituto di Corrispondenza Archeologica', in: N. de Haan, M. Eickhoff & M. Schwegman (red.), 'Archaeology and national identity in Italy and Europe 1800-1950' in: *Fragmenta. Journal of the Royal Netherlands Institute Rome* (2008), pp. 63-78.

34 L. Formigari, *Signs, science and politics. Philosophies of language in Europe, 1700-1830* (Amsterdam, 1993), 125.

slechts door inmenging van Franse troepen kon worden neergeslagen. Na 1848 probeerde de curie het culturele leven te herstellen, inclusief de wetenschapsbeoefening. In 1853 werd de Sapienza heropend, hoewel er pas vanaf 1859 echt sprake was van een hernieuwd succes, toen er ca. 1000 studenten ingeschreven stonden.³⁵ De nieuwe paus Pius IX (p. 1846-1878) had zelf een groot hart voor de wetenschap. De niet-profane wetenschappen kregen, net als niet-kerkelijke academici, meer speelruimte. Pius voerde de financiering van de *Pontificia Accademia Romana di Archeologia* verder op.³⁶ De christelijke archeologie groeide zo nog verder uit tot een belangrijke discipline, met boegbeelden als Carlo Ludovico Visconti (1818-1894) en Giovanni Battista De Rossi (1822-1894).³⁷ Bovendien besloot de paus in 1847 al tot de heroprichting van de *Pontificia Accademia dei Nuovi Lincei*, waarbinnen het Italiaans en het Latijn als de voornaamste talen golden.³⁸

Rome en de laatnegentiende-eeuwse nationalisering van de (archeologische) wetenschap

De kerkelijke wetenschapscultuur kreeg eind negentiende eeuw echter met nieuwe politieke veranderingen te maken. In 1870 werd het doel van de Italiaanse eenheidsstrijders verwezenlijkt: de Eeuwige Stad werd 'bevrijd' van het pauselijke gezag. Het jaar daarna werd Rome geïnaugureerd als hoofdstad van het jonge Koninkrijk Italië. Onder druk van de minister van Financiën, Quintino Sella, maakte het rechtse kabinet van Giovanni Lanza (r. 1869-1873) geld vrij voor een cultuur- en wetenschapsbeleid waarmee Italië zichzelf ondanks zijn jeugdigheid toch kon presenteren als Europese grootmacht.³⁹ Toen de Duitse oudhistoricus Theodor Mommsen zijn zorg uitsprak dat Rome met het einde van de pauselijke heerschappij ook zijn universaliteit zou verliezen, diende Sella hem scherp van repliek. De Eeuwige Stad zou het universele centrum

35 G. Macaulay Trevelyan & H. Zimmern, *The last days of Papal Rome, 1850-1870* (Londen, 1909), 249-254.

36 C. Pietrangeli, 'La Pontificia Accademia Romana di Archeologia', in: P. Vian (red.), *Speculum Mundi. Roma centro internazionale di ricerche umanistiche* (Rome, 1992), pp. 427-444; J. Erenstoft, *Controlling the sacred past: Rome, Pius IX and Christian Archaeology* (Ann Arbor, 2008).

37 Voor de vroegchristelijke archeologie in deze periode: W. Frend, *The Archaeology of Early Christianity* (Londen, 1996), met name hoofdstuk 6: 'Archaeology and Catholicism: Lavignerie, de Vogüé and De Rossi, 1869-1894', pp. 65-90. Zie voor De Rossi bovendien: P. Foro, 'Giovanni Battista De Rossi, entre archéologie chrétienne et fidélité catholique dans l'Italie de l'Unité', in: *Historiographie et identités culturelles* 9 (2009), pp. 101-112; A. Baruffa, *Giovanni Battista De Rossi. L'archeologo esploratore delle catacombe* (Vaticaanstad, 1994).

38 Donato, 'Accademie e accademismi', 415-430, aldaar 427-428.

39 L. Pepe, 'L'Istituto Nazionale della Repubblica Romana', in: *Mélanges de l'École française de Rome. Italie et Méditerranée* 108:2 (1996), pp. 703-730, aldaar 730.

worden van de wetenschap, niet zozeer vanuit Italiaans eigenbelang, als wel vanuit hetgeen Sella aanduidde als de ereschuld ten opzichte van de mensheid.⁴⁰ Het is frappant hoe snel na de nederlaag van de paus de nieuwe machthebbers tot actie overgingen. Een van hun eerste besluiten, op 8 november 1870, was dat de kerkelijke *Commissione di Antichità e Belle Arti* geen enkele autoriteit zou bezitten in het nieuwe Italië. Hoewel er een kerkelijke academie zou blijven bestaan onder dezelfde naam, werd ook de *Accademia dei Lincei* genationaaliseerd, en droeg zij nu het koninklijke predicaat *Reale*.

Al gauw merkten de Italiaanse machthebbers dat het proces van nationalisering van de wetenschap ook in andere landen plaatshad. Overal in Europa werden academies opgericht en gefinancierd door nationale overheden. Dat gold zeker in het jonge Duitse keizerrijk, dat de onderwijs-, taal- en wetenschapspolitiek voorzette die was ingezet door de Pruisische minister Wilhelm von Humboldt (1767-1835). Vrijwel alle wetenschappers hadden inmiddels bovendien het besef dat academische kennis niet verbonden was aan één taal. Het Duits kon zich daardoor ook vrij snel als wetenschapstaal vestigen. Waar tijdens de zestiende eeuw slechts 10% van de publicaties in de Duitstalige gebieden geschreven was in het Duits, lag dit aantal in de vroege negentiende eeuw al rond de 95%. Dat de kennis van het Latijn daardoor minder vanzelfsprekend werd blijkt ook uit de stijging van het aantal woordenboeken Latijn-Duits dat werd uitgegeven.⁴¹

Het Romeinse wetenschapsleven werd door deze nationalistische tendens beïnvloed. In zijn dagboeken memoreert de Duitse historicus Ferdinand Gregorovius bijvoorbeeld Theodor Mommsens verblijf van twee maanden in de Eeuwige Stad in 1876. Tijdens een diner bij de *Reale Accademia di Lincei*, waarbij niet alleen talloze Italiaanse wetenschappers aanwezig waren maar ook de directeur van de Franse archeologische school in Rome, Auguste Geffroy, vergeleek Mommsen de wetenschappelijke verdiensten van verscheidene Europese landen met elkaar. Hij stelde dat het primaat van de wetenschap nu aan Duitsland toebehoorde, en dat Frankrijk en Italië in verval waren. Gregorovius wees deze vergelijking van de hand door te stellen dat Mommsen zich wel vaker arrogant toonde.⁴²

Toch vormde diens uitspraak de opstap naar een periode waarin de Romeinse wetenschappelijke cultuur inderdaad aan nationalistische tendensen onderhevig zou worden. De stad had door haar antieke resten een bijzondere aantrekkingskracht op alle Europese naties, die nog versterkt werd door de openstelling van de Vaticaanse archieven in 1880-1881: daar bevonden zich bronnen die hun eigen verledens blootlegden. Aan het einde van de negentien-

40 Negra, *Seconda Roma*, pp. 6-7.

41 Gordin, *Scientific Babel*, 166 e.v.

42 F. Gregorovius, *Römische Tagebücher 1852-1889* (geregigeerd en van voetnoten voorzien door Hanno-Walter Kruft en Markus Völkel) (München, 1991), 370.

de eeuw werd in veel natiestaten dan ook de behoefte gevoeld aan een nationale Romeinse thuishaven van waaruit het (geestes)wetenschappelijk onderzoek plaats kon vinden.⁴³

Het supranationaal opgezette *Instituto di corrisponzenza archeologica* werd steeds meer een Duits-nationale aangelegenheid. Golo Maurer geeft in zijn studie naar de Duitse aanwezigheid in het negentiende-eeuwse Rome terecht aan dat het streven van het *Instituto* om financieel onafhankelijk en natie overstijgend te blijven, in een tijd waarin het cultureel nationalisme om zich heen greep te ambitieus was.⁴⁴ De regering in Berlijn begon het instituut dus geheel te financieren en doopte het in 1874 na de Duitse eenwording om in *Deutsches Archäologisches Institut*. Bovendien werd in 1885 door Bismarck besloten dat tijdens bijeenkomsten voortaan alleen nog Duits mocht worden gesproken, of Latijn. Italiaans en Frans, talen die op het *Instituto* veel werden gebruikt, waren nu plotsklaps expliciet verboden.⁴⁵ Pas na de Eerste Wereldoorlog werd de blik weer meer internationaal gericht: in Band 40 (1926) van het instituutstijdschrift, dat inmiddels de *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts / Römische Abteilung* heette, werden – hoewel nog altijd enkel in het Duits – de grote archeologen van alle naties herdacht die inmiddels waren gestorven.⁴⁶

Het succes dat de Duitsers hadden met hun archeologische activiteiten in Rome en elders in Italië, lokte reacties uit van andere Europese landen. In 1873 al antwoordde de Franse regering op de Duitse bemoeienis binnen het *Instituto* met de inhuldiging van de *École française*, naast de eigen ambassade gezeteld in het Palazzo Farnese.⁴⁷ De Franse regering besloot bovendien dat lidmaatschap enkel voorbehouden zou zijn aan studenten of onderzoekers met de Franse nationaliteit, en dat het Frans de dominante wetenschapstaal zou worden. De verhoudingen met andere nationaliteiten stonden, onder meer vanwege de Frans-Duitse oorlog (1870-1871) en de inname van Rome door de Italiaanse troepen (1870), op scherp. Hoewel op het gebied van archeologisch en historisch onderzoek veel minder succesvol dan de Duitse evenknie, had ook de Franse

43 Rietbergen, *Rome and the world*, hfst. 4: 'A villa of academies. Memory palaces in the Valle Giulia', pp. 141-266, aldaar vooral pp. 141-154.

44 Maurer, *Preußen am Tarpejischen Felsen*, p. 78.

45 Voor de transformatie van het *Instituto di corrisponzenza archeologica* in het *Deutsches Archäologisches Institut* zie: C. Jansen, 'The German Archaeological Institute between transnational scholarship and foreign cultural policy', in: De Haan, Eickhoff & Schwegman (red.), *Archaeology and national identity*, pp. 151-181, aldaar vooral pp. 151-154.

46 L. Wickert, *Beiträge zur Geschichte des Deutschen Archäologischen Instituts 1879 bis 1929* (Mainz, 1979), p. 47.

47 P. Foro en S. Rey, 'Archaeology without identity? Antiquity and French archaeological research around the Mediterranean (1850-1945)', in: De Haan, Eickhoff & Schwegman (eds.), *Archaeology and national identity*, pp. 95-107, aldaar p. 100.

school in Rome een duidelijk politieke functie.⁴⁸

Ook andere regeringen gingen over tot actie en drongen bij de Italiaanse overheid en de Romeinse gemeente aan op hun eigen Romeinse onderkomen. Deze zagen hierin een kans om Rome te presenteren als de stad der universele wetenschap, precies zoals Quintino Sella dat wenste. Juist daarom ook werd, in tegenspraak met alle pogingen om de Italianen middels een door het onderwijs geüniformeerde taal te binden aan hun eigen natiestaat, aan Italiaanse academies vastgehouden aan voordrachten in verschillende moderne Europese talen.⁴⁹ Zo hield de zojuist genoemde Ferdinand Gregorovius bijvoorbeeld geregeld Duitstalige lezingen aan de *Lincae* en de *Accademia di San Luca*.⁵⁰ Om Sella's doel te verwezenlijken verschaftte de Italiaanse overheid aan andere natiestaten de mogelijkheid tot een Romeins onderkomen. Hun eigen Romeinse instituten lagen verspreid door de hele stad, maar vooral rondom de Valle Giulia. Daar hadden de Britten (1901), de Oostenrijkers (1883) en, vanaf het midden van de twintigste eeuw, ook de Nederlanders (1933) en Belgen (1939) – die echter ongeveer vanaf de eeuwwende al in Rome huisden – hun eigen onderkomen.⁵¹ Deze instituten volgden het Duitse en Franse voorbeeld en hielden, naast het Italiaans, zoveel mogelijk vast aan het gebruik van de eigen taal. De keuze *tegen* bepaalde wetenschapstalen was tijdens deze periode dus minstens even betekenisvol als de keuze *voor*.

Wat was nu het gevolg van deze nationalisering van de Romeinse wetenschapscultuur? In zijn monografie stelt Michael Gordin vast dat het gebruik van een bepaalde wetenschapstaal soms wordt bepaald vanuit onze eigen behoefte onszelf zo goed mogelijk te kunnen uitdrukken. Hij noemt dit *identity*. Daarnaast, en in sommige gevallen daartegenover staat onze behoefte om onze ideeën, inzichten en emoties te delen met een publiek. Gordin noemt dit *communication*.⁵² Hoewel het twijfelachtig is of laatnegentiende-eeuwse nationale overheden met het beklemtonen van hun eigen landstaal *academici* in staat wilden stellen om zich zo nauwkeurig mogelijk uit te drukken, is het zeker dat dit beleid ten koste ging van de communicatieve kant van de wetenschap.

Dat sommigen niet gelukkig waren met het dominante wij-zij denken in Rome's academische leven blijkt uit de brieven van de Italiaan Rodolfo Lanciani (1845-1929). Hoewel zijn eigen opgravingen een belangrijke functie hadden voor de nieuwe Italiaanse cultuurnatie, veroordeelde hij de Duitse inmenging in het *Instituto di corrispondenza archeologica*:

48 Foro en Rey, 'Archaeology without identity?', pp. 95-107.

49 Zie o.a.: B. Richardson, 'Questions of language', in: Z. Barański & R. West (red.), *The Cambridge Companion to Modern Italian Culture* (Cambridge, 2001), pp. 63-80.

50 Gregorovius, *Römische Tagebücher*, 416.

51 Rietbergen, *Rome and the world*, p. 149; H. Cools & H. de Valk, *Instituut Neerlandicum MCMIV-MMIV: honderd jaar Nederlands Instituut te Rome* (Hilversum, 2004).

52 Gordin, *Scientific Babel*, 4-5.

'I have no intention to enter into a controversy on this sad affair of the transformation of the Instituto. No doubt the Berlin authorities have acted for the best. Certainly the official abolition of the Italian language in the sittings, and in the publications of the Instituto (however tempered by a later compromise), and the substitution of some *Mitteilungen* and of a *Jahrbuch* in place of the old *Bulletino* and *Annali*, have been keenly felt and regretted by us Italians, who have shown the greatest partiality, affection, and devotion to our welcome German guests since 1825, supplying them most liberally with the *materia prima* for their scientific work; in fact, supplying them with the very *primizia* of our discoveries. However, as the greatest living statesman [Bismarck, F.M.] has remarked, gratitude does not exist as an international virtue. What we mostly and, I dare say, exclusively regret in this affair is the disappearance of our faithful and beloved friend and master, Wilhelm Henzen. He died of grief on January 27th.⁵³

Inderdaad waren de Duitse archeologen Henzen en, hoewel in mindere mate, Wolfgang Helbig, binnen het *Instituto* altijd voorvechters geweest van internationale samenwerking.⁵⁴ Zij zagen een open geest en een onafhankelijke positie als wezenlijk voor het bedrijven van wetenschap. Met afgrijzen hoorden zij dus de besluiten van de centrale directie in Berlijn. Zelfs Theodor Mommsen, die eerder nog de wetenschappelijke capaciteiten van de Europese naties had vergeleken, schreef aan Henzen dat dit het einde betekende van het *Instituto* als een wetenschappelijke thuishaven die gevrijwaard was van nationale invloeden.⁵⁵ Mommsen besloot zich te distantiëren van het instituut, Henzen vervroegde zijn pensionering. Helbig, die altijd gezien werd en zichzelf gezien had als diens ideale opvolger, werd gepasseerd en dreigde nu over te lopen naar een nieuw op te richten Italiaans instituut, dat er overigens niet kwam.⁵⁶

De hoop van de teleurgestelde, op internationale samenwerking gerichte academici was nu gevestigd op particuliere initiatieven. Het aantal private academies in Rome was gedurende de negentiende eeuw onder invloed van de om zich heen grijpende natiestaten echter geslonken. Enkel de internationale salons van Nadine Helbig-Schakowskoy (1847-1922), Henriette Hertz (1846-1913), en, vooral, Ersilia Caetani-Lovatelli (1840-1925) boden nu uitkomst. Caetani-Lovatelli, de kleindochter van de eerder genoemde Francesco Caetani,

53 A. Cubberley (red.), *Rodolfo Lanciani, notes from Rome* (Londen, 1988), 195.

54 Wickert, *Beiträge zur Geschichte*, 47-50.

55 Brief van Theodor Mommsen aan Wilhelm Henzen, gedateerd 30 maart 1885, geciteerd uit: Wickert, *Beiträge zur Geschichte*, p. 30.

56 Ibidem, pp. 40-42.

was zelf archeologe en wist haar salon tot de belangrijkste ontmoetingsplaats van de Romeinse archeologische scene te maken. Niet alleen wisselden talloze academici bij haar hun laatste vondsten en ideeën uit, zij kwamen, dankzij bemiddeling van de gastvrouw, ook tot oplossing van hun conflicten, die meestal betrekking hadden op de vraag wie waar mocht opgraven.⁵⁷ De gesprekken in deze op een academie gelijkende salon werden gevoerd in de belangrijkste moderne Europese talen (naast het Italiaans natuurlijk het Duits en Frans, maar in toenemende mate ook het Engels en Spaans). Tegelijkertijd correspondeerde Caetani-Lovatelli met de geleerden die verbonden waren aan het Vaticaan, onder wie De Rossi, in het Latijn, dat dus nog altijd betekenis had in deze generationaliseerde, maar tevens stedelijk-universele Romeinse wetenschapscultuur. Voor haar verdiensten werd Caetani-Lovatelli in 1903 beloond, toen het organiserend comité van het *Congresso Internazionale di scienze storiche* besloot zittingen te plannen in haar salon.⁵⁸ In 1910 organiseerde zij bovendien, als erelid van de *Accademia dei Lincei*, haar eigen 'serata Lincea', waar gasten van over de hele wereld aanwezig waren, onder meer afgevaardigden van wetenschappelijke academies in Japan en de Verenigde Staten. In 1911 droeg ze mede zorg voor het grote, eveneens meertalige archeologische congres dat onderdeel was van de viering van het vijftigjarig bestaan van het Italiaanse koninkrijk, waarbij haar activiteiten op nationaal en internationaal niveau samenkwamen.⁵⁹

Conclusie

De Eerste Wereldoorlog veranderde de Europese wetenschapscultuur ingrijpend. Niet alleen kregen verscheidene vakgebieden een impuls, ook veranderden de talen waarin wetenschappers hun werk presenteerden. Het Duits, dat vanaf 1870 aan een sterke opmars bezig was, en tussen 1880 en 2015 zelfs de enige taal zou zijn die het Engels kon verslaan qua aantallen publicaties, verloor door het verloop van de oorlog en de opkomst van het nazisme zijn positie.⁶⁰ Het Engels groeide uit tot de academische *lingua franca*. Dat was ook in Rome het geval, waar zowel na de Eerste als de Tweede Wereldoorlog bij academici het besef groeide van de noodzaak tot samenwerking.⁶¹ Wie thans in Rome

57 Voor deze gesprekken en bemiddeling: F. Meens, *Archeologe en muze. Ersilia Caetani-Lovatelli en het culturele leven in Rome tijdens het Fin de siècle* (proefschrift, Radboud Universiteit, 2015), 241-258.

58 *Atti del Congresso internazionale di scienze storiche (Roma, 1-9 aprile 1903)* (Rome 1904), V.

59 Meens, *Archeologe en muze*, 162.

60 Gordin, *Scientific Babel*, 7.

61 M. Pallottino, 'Introduzione. Un centro mondiale di cultura umanistica: L'Unione Internazionale degli Istituti di Archeologia, Storia e Storia dell'arte in Roma', in: P. Vian (red.), *Speculum Mundi. Roma centro internazionale di ricerche umanistiche* (Rome, 1993), 9-15.

verblijft, staat enerzijds versted van het aantal nationale wetenschappelijke instituten dat er nog altijd gevestigd is, maar is anderzijds onder de indruk van de vele samenwerkingsprojecten. De lezingen en congressen op deze academies worden gehouden in verschillende talen; het Engels domineert er weliswaar, maar ook het Italiaans, Frans en Duits zijn goed vertegenwoordigd.

Uit dit artikel blijkt dat dit het resultaat is van een complex proces dat sterk beïnvloed werd door de bijzondere positie die Rome altijd heeft ingenomen binnen de Europese (geleerden)cultuur. Opvallend genoeg maakte het Italiaans zelf daardoor tegelijkertijd een vrij atypische ontwikkeling door als wetenschapstaal. Waar de taal aan vroegmoderne academies, overal op het Italiaanse schiereiland en dus ook in de Eeuwige Stad, in zwang was, verslechterde haar positie gedurende de negentiende eeuw.⁶² Omdat de Italiaanse politieke eenheid pas relatief laat tot stand kwam, werd de wetenschapscultuur van Rome in de negentiende eeuw vooral bepaald door het kerkelijke beleid en de nationalistische cultuurpolitiek van andere natiestaten, die hun eigen taal tot de academische *lingua franca* trachtten te verheffen.

Dat brengt me terug bij de centrale vraag naar de relatie tussen wetenschap, taal en hegemonie. In zijn overzichtsgeschiedenis stelt Michael Gordin vast dat 'knowledge and power are bedfellows, they are not twins. The story of scientific language correlates with, but does not slavishly follow, the trajectory of globalization.'⁶³ Mijn analyse van Rome's laatnegentiende-eeuwse academische cultuur bevestigt zijn these. De voltooiing van de politieke eenwording van het schiereiland bracht de nieuwe Italiaanse machthebbers in 1871 in Rome zeggenschap over de wetenschap en de daaraan verbonden taal. Hoewel het propageren van het Italiaans in lijn zou zijn geweest met het negentiende-eeuws nationalistisch beleid dat door de meeste natiestaten werd gevoerd, besloten de Italianen tot een andere cultuurpolitiek, die erop gericht was om Rome tot universeel centrum van de wetenschap te maken. Daartoe stimuleerden zij de stichting van buitenlandse instituten, en promootten zij het gebruik van meerdere moderne Europese talen, zelfs aan de Italiaanse academies. Daarvan profiteerden niet alleen zijzelf, maar, paradoxaal genoeg, juist ook de andere Europese natiestaten.

62 Gordin, *Scientific Babel*, 10.

63 Ibidem, 7.

History studeren in Utrecht

Leen Dorsman en Christianne Smit

Het was niet 'zomaar een ideeetje'. Het besluit van het Departement Geschiedenis en Kunstgeschiedenis van de Universiteit Utrecht om in september 2016 met een Engelstalige Bachelor Geschiedenis te starten maakte deel uit van een zorgvuldig voorbereid en breed besproken vijfjarenplan. Daarin stond 'internationalisering' hoog op de agenda. Het formuleren van plannen tot internationalisering lijkt voor een academische instelling in de eenentwintigste eeuw misschien rijklijk absurd, maar de bedoeling was – en is – te zorgen voor een complex geheel van maatregelen. Er moest gezocht worden naar meer stafuitwisseling, de bestaande Erasmusafspraken zouden nog eens kritisch bekeken moeten worden en uiteindelijk zou ook verengelsing van het curriculum deel van deze maatregelen moeten zijn.

Wat die verengelsing van het curriculum betreft, speelde ook het eerdere besluit van de Universiteit Utrecht mee om in principe alle masterprogramma's in het Engels aan te bieden (waarop overigens voor de faculteit Geesteswetenschappen allerlei uitzonderingen mogelijk waren en zijn). Toch stonden onze eigen plannen als departementsbestuur daar los van. Wij wilden zelf expliciet een meer internationale en daarmee een meer diverse studieomgeving voor onze studenten creëren, die verrijkend zou zijn voor het onderwijs. Maar dat was niet het enige: ook te verwachten toekomstige demografische ontwikkelingen speelden een rol in ons besluit. Als in de nabije toekomst de studenten aantallen zouden gaan dalen, wilden wij toch ons 'marktaandeel' behouden. Een laatste argument vormde het feit dat tijdens onze voorlichting op de open dagen steeds vaker duidelijk werd dat er een grote groep potentiële studenten rondliep die van een internationale school kwam, een Engelstalige middelbare schoolopleiding volgde of een Cambridge Certificaat op zak had. Het was helder dat een belangrijk deel van deze populatie behoefte had aan een Engelstalige vervolgopleiding.

Wij zagen als departementsbestuur dus wel voldoende mogelijkheden, maar we beseften heel goed dat een complete opleiding in het Engels geen sinecure zou zijn. Voor ons golden in ieder geval twee uitgangspunten. In de eerste plaats stond buiten kijf dat we een Nederlandstalige bacheloropleiding hadden en dat we die ook wilden behouden. Het zou dus moeten gaan om een tweede opleiding naast de bestaande, voorlopig in de vorm van een *track*. Dat leverde al meteen het eerste probleem op: het betekent dat je het volledige programma moet gaan dubbelen en dat is een behoorlijke tijdinvestering en daardoor duur. Het tweede uitgangspunt was: we doen het goed of we doen het helemaal niet. Dit alles speelde net in de tijd (2015) dat in de landelijke dagbladen verwoede discussies werden gevoerd over Engelstaligheid in het hoger onderwijs. Er

verschenen krantenkoppen als: ‘Stop verengelsing van hbo en universiteiten’¹ In die debatten werd vooral de kwaliteit van het Engelstalig onderwijs aan de universiteiten gehegeld.

We besloten uiteindelijk dat we eerst een pilotjaar zouden draaien. Er was eindelijk weer wat lucht gekomen in de facultaire financiën en het departement had, de zichzelf gestelde internationaliseringsdoelen getrouw, zojuist wat Engelstalige collega’s in het buitenland geworven. We vroegen vervolgens de scholieren die onze *matching* bezochten (*matching* is de Utrechtse variant van de verplichte oriëntatie op de studie) wie een jaar Engelstalig onderwijs wilde volgen. Van tevoren was daarbij duidelijk gemeld dat er geen garantie was op een vervolg, maar tot onze grote schrik gingen toch zo’n tachtig vingers de lucht in. Gelukkig bleven er daar in september precies 25, één werkgroep, van over.

Al snel bleek dat het goed liep en kregen we van onze buitenlandse docenten positieve berichten over het niveau van het Engels van de studenten en over de studieresultaten. Toen kwam al snel het moment waarop we onszelf de vraag stelden: gaan we een heel jaar vol maken om het definitieve besluit te nemen of gaan we er meteen volgend studiejaar al voor? Als we dat wilden, dan moesten we snel handelen. Vooral met het oog op tijdige voorlichting en werving besloten we daarom na enkele maanden om de stap naar een volledig Engelstalige opleiding te nemen. Een paar hectische weken volgden, waarin de opleidingscommissie, het faculteitsbestuur en de collega’s overtuigd moesten worden. Eén lid van ons team werd gevraagd om een dag thuis te gaan zitten, alle bezwaren tegen deze stap te bedenken die ze zich voor kon stellen en alle problemen op te sommen die zich zouden kunnen voordoen. Dat bleek een lange lijst op te leveren, die we punt voor punt hebben besproken en afgevinkt: hoe kunnen we déze kwestie het hoofd bieden, welke oplossing kunnen we voor dát probleem vinden en waarom moeten we juist deze weg en niet die andere richting nemen? Op basis van de oplossingen voor die discussiepunten werd toen de keuze gemaakt om per september 2016 te starten met een tweede, volledig Engelstalige bacheloropleiding in de Geschiedenis naast de bestaande Nederlandstalige bacheloropleiding. Hieronder worden enkele van die problemen en kwesties behandeld met daarbij de discussiepunten en de richting die uiteindelijk in Utrecht is gekozen.

Taal

Een van de grote klachten in het hoger onderwijs betreft de taalvaardigheid van de studenten. Al in het eerste jaar blijkt dat de beheersing van het Neder-

1 In deze specifieke bijdrage gaat het om een ingezonden stuk van Ton Nijhuis (directeur van het Duitslandinstituut) die uiteraard nog een ander belang heeft te verdedigen, namelijk dat van de talen die door de verengelsing in de verdrukking lijken te komen zoals – in zijn geval – het Duits en het Frans; *Nederlands Dagblad* 16 juli 2015.

lands vaak van een bedroevend niveau is. Eindeloos zijn de discussies in kranten, tijdschriften en onder het universitaire personeel over de vraag of het taalniveau door het hoger onderwijs bijgespijkerd moet worden of dat studenten daar zelf voor verantwoordelijk zijn. Diezelfde discussie laaide nu ook in het departement op, zij het met dubbele kracht: als wij Nederlandstalige studenten in het Engels zouden gaan opleiden, zouden wij dan geen afgestudeerden gaan afleveren die zich noch op een fatsoenlijk niveau in het Nederlands, noch in het Engels zouden kunnen uitdrukken? We gaan hier niet alle argumenten pro en contra herhalen, omdat die inmiddels uitgebreid aan de orde zijn gekomen, onder meer in de talloze discussies in de dagbladen. Het valt echter niet te ontkennen dat dit een kwestie is waarover een opleiding nagedacht moet hebben en een besluit moet hebben genomen. Voor ons is in dit debat een belangrijk moment geweest waarop iemand een ervaring deelde uit een docentuitwisseling met het Californische UCLA. Daar deelde zij de gang met gerenommeerde historici, afkomstig uit heel verschillende landen, die vrijwel geen van allen perfect Engels of Engels-Amerikaans spraken en toch op hoog niveau doceerden. Ook zij leerden hun studenten niet de finesses van de taal waarin zij hun papers moesten schrijven, maar zij scherpten wel het historisch inzicht van die studenten.

Een punt van overweging bij dit alles was dat schrijftraining en taalcursussen ook gezien kunnen worden als een universitaire taak die niet helemaal (of helemaal niet) op het conto van de opleidingen geschreven hoeven te worden. Hier hebben we discussies over gevoerd met het faculteits- en universiteitsbestuur. Voorlopig hebben die nog niet heel veel opgeleverd, maar we blijven dit aankaarten.

Taaleisen

Iedereen wil de beste studenten met het hoogste instapniveau. Zo simpel is het in de praktijk echter niet. De Nederlandse wetgeving is daar duidelijk in: alleen voor specifieke vakgebieden mogen toegesneden eisen gesteld worden; denk daarbij aan wiskunde voor bèta- en medische vakken. Voor de rest, en daar hoort geschiedenis dus ook bij, volstaat een Nederlands vwo-diploma, en daar kunnen verder geen aanvullende eisen aan worden gesteld. Wat betreft de buitenlandse studenten geldt het ingewikkelde systeem van diplomawaardering dat geheel in handen is van het centrale Admissions Office, die dat uitvoert op basis van richtlijnen van Nuffic, de Nederlandse organisatie voor internationalisering in onderwijs. Voor het niveau van het Engels van buitenlandse studenten hanteert de universiteit verschillende toetsen met exotische namen die in de academische wereld gebruikelijk zijn: IELTS, TOEFL, Cambridge Certificates.² Voor iedere toets is een specifieke niveau-eis geformuleerd. Om

2 IELTS staat voor *International English Language Testing System* (<https://www.ielts.org/>), TOEFL staat voor *Test of English as a Foreign Language* (<http://www.ets.org/toefl/>) en

Nederlandse studenten toch te waarschuwen wijzen we er bij voorlichtingen en bij onze matchingsprocedure op dat een deficiëntie in het Engels grote problemen kan opleveren. Voor Nederlandstalige studenten hebben wij ook nog de gelegenheid gecreëerd om tijdens de studie over te stappen van het Engels-talig programma naar het Nederlandstalig programma. Dat zal ingewikkelder worden zodra de keuze wordt gemaakt voor twee aparte opleidingen met eigen CROHO-labels, want dan moet er gewerkt worden met officiële vrijstellingen en dergelijke.³ Een overstap naar de Nederlandstalige opleiding moet in dat geval dan ook tijdig plaatsvinden, anders ontstaan later problemen met de inschrijfduur.

Vertalen

Een belangrijk taalaspect waar we tegenaan liepen was de verengelsing van de grote hoeveelheid documenten die in omloop waren. Het gaat van cursus-beschrijvingen tot inschrijfformulieren en van onderwijs- en examenregelingen tot voorlichtingsteksten. Klachtenregelingen, evaluatieformulieren, bibliotheekinstructies: het aantal documenten is nagenoeg eindeloos. En dan spreken we nog niet van websites en dergelijk materiaal, waar je als opleiding vaak weinig zeggenschap over hebt. Het bleek dat veel al was vertaald, een groot deel echter nog niet. We besloten daar niet zelf aan te gaan knutselen, maar een vertaalbureau in de arm te nemen. Dat is een dure aangelegenheid en vraagt daarnaast vaak nog controles op vakspecifieke termen door interne *native speakers*. Heel belangrijk is ook dat er in de hele universiteit, maar zeker in de opleiding, eenduidige vertalingen en een eenduidige terminologie worden gebruikt. Dat is in de praktijk zeker niet het geval.

Personeel

Deel van ons internationaliseringsproject is ook het aantrekken van buitenlands personeel dat ofwel Engelstalig is of langere tijd in een Engelstalige omgeving gedoceerd heeft. Maar er is natuurlijk ook het eigen personeel, vast of tijdelijk. Daarvoor zijn *assessments* en scholingen aangeboden. In de meeste gevallen hoefde er niet zo veel te gebeuren en bleek het Engels op orde. Uiteraard is er ook weerstand gebleken bij een deel van de collega's, met name omdat zij bang waren voor het eerdergenoemde gevaar studenten af te leveren die in geen van beide talen goed geverseerd zouden zijn. Het is van belang dit gesprek niet uit de weg te gaan. Daarnaast is het aantrekken van buitenlands personeel, dat is bekend, meer dan alleen collega's krijgen die een andere taal spreken. Je

het Cambridge examen kan op verschillende niveaus worden afgelegd: *First*, *Advanced* en *Proficiency*.

³ Een opleiding moet geregistreerd zijn in het Centraal Register Opleidingen Hoger Onderwijs, daarmee hangen visitaties en certificeringen samen.

importeert ook verschillende doceerstijlen en soms een andere opvatting over de omgang met studenten. Ook het inwerken van deze nieuwe collega's kost meer tijd dan gebruikelijk is bij Nederlandse docenten.

Met personeel wordt overigens niet alleen docerend personeel bedoeld. Niet alleen zij moeten worden geschoold, dat geldt ook voor de administratieve en secretariële ondersteuning en voor de studieadviseurs. De laatstgenoemden moeten daarnaast niet alleen goed in het Engels kunnen communiceren met studenten, maar moeten ook goed op de hoogte zijn van culturele verschillen en van de achtergronden van de buitenlandse studenten.

Inmiddels heeft de Utrechtse faculteit Geesteswetenschappen dan ook een facultaire werkgroep in het leven geroepen die zich met dit alles gaat bezighouden. Zij zullen ook taaleisen formuleren voor de docenten die in de Engelstalige bachelor doceren. Deze eisen zullen te zijner tijd deel gaan uitmaken van de Basiskwalificatie Onderwijs.

Curriculum

Een belangrijk probleem is dat door het kiezen voor Engelstaligheid zowel het curriculum als het discours in het college verandert. Het wordt namelijk lastiger Nederlandse geschiedenis te doceren: je wordt beperkt in literatuur en bronnengebruik. Dat is vooral een probleem als de Engelstalige opleiding een van de twee *tracks* is van de ene opleiding die je aanbiedt. Dat verdwijnt zodra het besluit genomen valt om twee aparte opleidingen aan te bieden, ieder met een eigen CROHO-label. Dan kun je twee opleidingen in de lucht houden met ieder eigen eindtermen. Maar als dat niet het geval is zullen er oplossingen gevonden moeten worden voor Nederlandse geschiedenis in het Engelstalig programma. Voor wat betreft de literatuur is het op basisniveau wel op te lossen, ondanks de beperkingen die het met zich meebrengt. Voor het bronnenmateriaal is het uiteraard lastiger.

De Utrechtse opleiding Geschiedenis heeft als uitgangspunt dat zij zich voornamelijk richt op Europese geschiedenis en de wereldgeschiedenis wil behandelen vanuit de relaties met Europa. Vooralsnog is besloten aan dat uitgangspunt niets te veranderen.

Zoals gezegd verandert er ook nog iets in het doceren zelf. In de colleges probeert een docent de stof bij de studenten te doen landen door te verwijzen naar voor de student bekende situaties en referentiekaders. Tot nog toe waren dat vaak Nederlandse. Ook wordt regelmatig de politieke actualiteit gebruikt om iets duidelijk te maken. Dat gaat in een Engelstalige setting met buitenlandse studenten niet zo gemakkelijk meer en daar moet je op bedacht zijn. Zo ontstaan er ook andere, soms sterk politiek gekleurde, discussies over de buiten-Europese wereld die tot nog toe in de colleges niet heel gebruikelijk waren. Een Engelstalig curriculum is dus niet zomaar het wisselen van de taal waarin gedoceerd wordt. Het beïnvloedt ook wel degelijk het concrete onderwijs in de colleges. En daarop moet een opleiding bedacht zijn.

Medezeggenschap en werkomstandigheden

Kiezen voor Engelstaligheid betekent dus meer dan alleen de taal van de colleges veranderen. Wie zijn opleiding verengelst, zal moeten beseffen dat eigenlijk alles verandert. De hele atmosfeer van de opleiding wordt anders en op den duur zal ook de medezeggenschap moeten gaan veranderen en in het Engels haar beslag moeten krijgen: Engelstalige studenten hebben dezelfde rechten op vertegenwoordiging. Daar blijkt soms weerstand tegen te bestaan en daar moet ook over gesproken kunnen worden. Het probleem is wel dat er eenduidige oplossingen moeten komen. De vraag is bijvoorbeeld hoe ver je moet gaan. Moet de opleidingscommissie in het Engels gaan vergaderen (ook als er geen Engelstalige studenten in zitten) of moet zij alleen aan Engelstalige verslaglegging doen? En hoe zit het met de examencommissie? Of nog een stap verder: als meer opleidingen in de faculteit overgaan op het Engels, hoe zit het dan met de faculteitsraad? Bij een verengelsing kun je niet volstaan met polderen en het sluiten van compromissen: je doet het in zijn geheel of je doet het niet. Elkaar halverwege ontmoeten is niet mogelijk.

Exchange

Een belangrijk neveneffect van de verengelsing van het curriculum is de (in ons geval enorme) toename van het aantal *exchange* studenten. Plotseling blijken er veel uitwisselingsstudenten aan je universiteit rond te lopen die in de gaten krijgen dat als je een uitwisseling bij culturele antropologie doet, je dan net zo goed een leuke geschiedeniscurcus erbij kunt doen. Zo'n extra toeloop is natuurlijk heel aardig, maar het levert wel problemen op. Het zijn vaak studenten met een andere disciplinaire achtergrond die plotseling de geschiedeniscolleges binnengstromen en dat levert meer dan eens moeilijkheden op. Je zult dan in sommige colleges met ingangseisen moeten werken, maar in andere juist weer niet.

Wat vooral ook pregnanter wordt bij uitwisselingsstudenten – al hebben de meeste opleidingen daar wel ervaring mee – zijn de meer specifieke cultuurverschillen die een rol gaan spelen, zoals gedrag in de werkgroepen en houdingen tegenover de docenten. Het zijn vaak ondernemende studenten die aan hun *home university* gewend zijn hoge cijfers te halen. Als ze eenmaal hier zijn blijkt er soms sprake te zijn van een niveauverschil: hier halen ze niet alleen maar A's, maar ook een B-minus, en soms moeten ze zelfs herkansen. Dat levert forse protesten op, ook bijvoorbeeld als er een strenge aanwezigheidsplicht is bij de colleges: 'ik bepaal zelf wel wanneer ik kom, ik betaal er toch (heel veel) voor?'

Ten slotte is er bij exchange studenten ook vaak een *early exit* regeling nodig, omdat zij in veel gevallen ook weer op tijd terug moeten zijn voor hun tweede semester, dat meestal niet gelijk oploopt met het onze. Dat vereist regelingen met de examencommissie, maar vraagt ook veel flexibiliteit van docenten.

Het is dus van belang rekening te houden met een extra toeloop van *exchange* studenten, die hun eigen eisen stellen aan de organisatie en op nog weer een andere manier dan de Engelstalige bachelor studenten. Die hebben

immers nog geen universitair referentiekader.

Huisvesting en studieklimaat

Een Engelstalige opleiding betekent ook meer verantwoordelijkheden tegenover de studenten. In Utrecht worden, zoals hierboven aangegeven, de meeste masteropleidingen in het Engels aangeboden. Het verengelsen van de mastercurricula trekt studenten aan vanuit de hele wereld. Dat gaat om wat oudere studenten die je van tevoren goed duidelijk kunt maken dat de kamermarkt in de meeste Nederlandse universiteitssteden dramatisch is, dat ze goed voorbereid hiernaartoe moeten komen en op tijd naar een kamer op zoek moeten gaan.

Voor buitenlandse bachelorstudenten ligt dat iets anders. Het gaat hier om achttien-, negentienjarigen die vers uit het middelbaar onderwijs komen. Nu kun je wel zeggen dat ze zélf het besluit nemen om naar Nederland te komen en dat het hun eigen keuze is, maar de verantwoordelijkheid van de opleiding voelt toch anders. Huisvesting kun je als opleiding niet bieden, wel een veilig studieklimaat. Dat doen wij niet alleen door middel van tutores en studieadviseurs, maar wij schakelen ook de studievereniging in. Aanvankelijk ging dat erg moeizaam, omdat het bestuur bang was de eigen identiteit kwijt te raken en eigenlijk ook niet goed wist wat in hun geval verengelsing precies zou moeten inhouden. Inmiddels laten zij wel degelijk een deel van hun activiteiten in het Engels plaatsvinden, maar zijn ze omgekeerd ook begonnen met het aanbieden van Nederlandse les voor buitenlandse studenten. Binnen de universiteit zijn wel allerlei groepen en verenigingen die zich met de 'internationalen', zoals de buitenlandse studenten in de wandelgangen zijn gaan heten, bemoeien. Daar kunnen ze terecht voor vragen en soms voor gezelligheid, maar ons departement hecht eraan om de integratie vooral ook in eerste instantie intern te houden: deze studenten moeten zich bij *ons* thuis gaan voelen.

Besluit

De hierboven beschreven zaken zijn zo enkele van de kwesties die wij tegengekomen zijn nadat we besloten hadden om naast onze Nederlandstalige bachelor een Engelstalige variant aan te bieden. Het kan, maar af en toe kraakt het departement in zijn voegen. Het is hard werken en wat vooral niet vergeten moet worden: het is duur door de enorme tijdsinvestering. Maar al met al is het de moeite waard gebleken. In de colleges kunnen docenten bijvoorbeeld heel goed gebruik maken van de verschillende achtergronden van de studenten. Bij de behandeling van de wereldoorlogen bijvoorbeeld wordt gebruik gemaakt van de specifieke herkomst van de studenten. Zo kan in de werkgroepopdrachten de studenten gevraagd worden specifiek iets over hun 'eigen' wereldoorlog uit te zoeken. Dat is nog maar één voorbeeld, maar op deze wijze verrijkt de instroom van buitenlandse studenten in het bachelor programma de opleiding in aanzienlijke mate.

Onze ervaring met de Engelstalige bacheloropleiding is nog te kort om echte conclusies te trekken, maar op een aantal punten is de balans voorals-

nog positief. Het departement is er bijvoorbeeld diverser door geworden. Tot nog toe waren wij een vrij homogeen witte opleiding. Daar begint nu verandering in te komen. Aan te raden valt in dit verband ook om waar mogelijk de staf wat internationaler te maken. Dat levert soms forse discussies op over de vraag hoe met studenten om te gaan, maar een beetje *reuring* op dat gebied kan nooit kwaad. En ten slotte heeft het Engelstalige programma ons een aantal heel goede studenten opgeleverd.

Opinie:

De verengelsing van de Nederlandse historische wetenschap

Peter Raedts

De vraag of wij wel of niet gelukkig moeten zijn met het steeds veelvuldiger gebruik van de Engelse taal in de Nederlandse historische wetenschap komt mijns inziens voort uit onzekerheid over de vraag wat de Nederlandse identiteit nu eigenlijk precies inhoudt. En dat is een verschijnsel waar ik nog steeds niet aan gewend ben. Zelf was ik student in een tijd dat die Nederlandse identiteit zo vanzelfsprekend was dat er niet eens college gegeven werd over vaderlandse geschiedenis, althans niet in Utrecht. Daarnaast hielden wij ons bezig met allerlei ontwikkelingen en gebeurtenissen die zich buiten de landsgrenzen afspeelden: de oorlog in Vietnam, het studentenoproer in Parijs of de opstand in Praag, maar dat gebeurde allemaal vanuit de onwrikbare overtuiging dat wij in een prachtig land leefden, waar alles uitstekend geregeld was en dat onze universiteiten van de hoogste kwaliteit waren. Af en toe kwam er een buitenlander langs om een lezing te geven, ik herinner mij een Amerikaan en een Engelsman uit Cambridge die wereldberoemd was, maar wiens naam me is ontschoten. Wat ik nog wel weet, is dat het verhaal de ronde deed dat hij porselein verzamelde en dat leek ons heel Engels. Natuurlijk werd in Utrecht veel gesproken over de legendarische Pieter Geyl, waar altijd bij vermeld werd dat hij zijn carrière begonnen was als hoogleraar in Londen, maar dat hij gelukkig al snel beroepen werd op een leerstoel in Utrecht, waardoor het allemaal toch nog goed kwam.

Toen ik in 1978 besloot om in Oxford te gaan promoveren werd dat door mijn Nederlandse vrienden en collega's met algemene verbazing begroet en de onuitgesproken vraag was of ik misschien niet goed genoeg was om in Nederland te promoveren. Na mijn terugkeer in 1983 hield ik eens een lezing voor een historisch gezelschap, dat ik niet nader zal aanduiden. Tijdens de ledenvergadering die aan mijn lezing voorafging, werd nog eens duidelijk vastgesteld dat alleen zij die in Nederland gepromoveerd waren, lid van dit gezelschap konden worden, want met promoties in het buitenland wist je het maar nooit. Toen was de beurt aan mij.

Er werden geen rijtjes van topuniversiteiten bijgehouden, geen vergelijkingen gemaakt met buitenlandse universiteiten, publicaties werden niet opgevraagd en zeker niet geteld, want dat deden ze alleen in een land als Amerika, waar het adagium 'publish or die' gold, althans dat was wat we te horen kregen. Helemaal geloven deden we het niet. Van mijn leermeesters herinner ik mij ook niet dat ze ooit naar het buitenland gingen. Hoogstens verzorgden ze wel eens een lezing in Leuven of Gent, in het Nederlands natuurlijk. Die oriëntatie op het eigen land hield natuurlijk direct verband met het feit dat tot in de jaren zeventig de belangrijkste taak van de geesteswetenschappelijke faculteiten niet de vooruitgang van de wetenschap was, maar de opleiding van toekomstige wetenschappers.

stige leraren aan Nederlandse scholen. Natuurlijk waren sommige studenten voorbestemd om in de wetenschap te gaan werken, maar dat gold maar voor een enkeling. Omgekeerd was het ook gewoon dat leraren aan middelbare scholen tot hoogleraar benoemd werden. Mijn leermeester Von der Dunk was leraar aan De Werkplaats in Bilthoven, voordat hij in 1967 tot hoogleraar in Utrecht werd benoemd. In een dergelijke setting zou het gebruik van een andere dan de Nederlandse taal in woord en geschrift volstrekt krankzinnig geweest zijn.

In de jaren zeventig en tachtig gebeurden er twee dingen waardoor alles veranderde: het aantal studenten aan de universiteiten steeg sprongsgewijs, van 40.000 in 1960 tot 100.000 in 1970 en dat was nog maar het begin. Daarmee kon de bestaande financiering geen gelijke tred houden. Vanaf het einde van de jaren zeventig werd er enorm bezuinigd op de uitgaven voor de universiteiten. De studieduur werd beperkt door de invoering van de tweefasenstructuur, de vrijheid van onderzoek werd aan banden gelegd door de invoering van de voorwaardelijke financiering, en de universiteiten werden gedwongen tot een taakverdelings- en concentratieoperatie, die tot een meer efficiënte, maar vooral goedkopere uitvoering van onderwijs en onderzoek moest leiden. Ook werden wetenschappers steeds meer gedwongen om geld voor onderzoek in te zamelen buiten de universiteit. Om die omslag af te dwingen werden onder meer steeds scherpere controles ingevoerd op de resultaten van het wetenschappelijk onderzoek. Hoeveel artikelen schrijf je? Hoe vaak word je geciteerd? Hoeveel promoties heb je? Hoeveel geld haal je binnen? Dat is het soort vragen dat aan al die nieuwe beleidsmaatregelen ten grondslag lag. Voor het eerst werd ook in de geesteswetenschappelijke faculteiten wetenschap belangrijker dan onderwijs. Het was niet meer genoeg voor medewerkers om zich te beperken tot het opleiden van leraren aan Nederlandse scholen, iedereen moest zich gaan bewijzen als wetenschapper. Dat was op zich geen slechte zaak en ook niet dat er strakere normen gingen gelden waaraan al het wetenschappelijk onderzoek moest voldoen. Maar die normen werden ontleend aan de beoefening van de natuurwetenschappen en dat had kwalijke gevolgen.

In de natuurwetenschappen hadden altijd al andere regels gegolden dan in de geesteswetenschappen, waarvan de belangrijkste de volgende waren: ten eerste dat natuurwetenschappers altijd al internationaal georiënteerd waren geweest, en ten tweede dat zij zich zelden of nooit richtten op een groter publiek maar alleen op vakgenoten. Dat had weer tot gevolg dat zij hun resultaten publiceerden in artikelen en niet in boeken, en dat zij hun belangrijkste publicaties schreven in een taal die voor allen toegankelijk was en die taal werd meer en meer het Engels. Het hoogste dat een wetenschapper kon bereiken was een veel geciteerd in het Engels geschreven artikel in een A-tijdschrift. In dat keurslijf werden nu ook de geesteswetenschappers gedwongen. Een en ander leidde tot een meedogenloze competitie die nog verhevigd werd doordat Nederlandse universiteiten steeds meer vergeleken werden met buitenlandse, liefst Engelse en Amerikaanse, instellingen, die nu vanzelfsprekend golden als de beste ter wereld. Nederlandse universiteiten werd voorgelouden dat zij ernaar moesten streven Harvard aan de Rijn of Yale aan de Waal te worden. Waar dat goed voor

was, weet ik niet, maar het was zeker niet goed voor het zelfrespect.

Uit het voorgaande moge duidelijk zijn dat ik dit natuurwetenschappelijk model om wetenschappelijke resultaten te toetsen rampzalig acht voor de beoefening van de geesteswetenschappen en zeker voor de geschiedenis. Sinds geschiedbeoefening een wetenschap werd in het begin van de negentiende eeuw is geschiedenis altijd een contextuele wetenschap geweest. Historici richtten zich zelden op de hele wereld, maar meestal op een bepaalde nauw omschreven groep en dat was meestal de eigen natie. Je zou kunnen zeggen dat moderne wetenschappelijke geschiedschrijving is ontstaan als dienst aan de natie. Conrad Busken Huet karakteriseerde de in 1860 opgerichte leerstoel Vaderlandse Geschiedenis in Leiden 'als een kansel in eene kathedraal met eene natie tot gehoor' en daarmee beschreef hij feilloos de verhouding die er in de negentiende eeuw bestond tussen de historicus en zijn publiek. De historicus had een hoge roeping te vervullen. Hem was de taak opgelegd om de natie bewust te maken van haar eigenheid en haar unieke identiteit om zo de eenheid te stichten die in de staten van de negentiende eeuw in feite maar al te vaak ontbrak. Dat betekende dan ook zonder meer dat de historicus nooit in een buitenlandse taal schreef, maar altijd in de eigen taal voor het eigen publiek. Het is onvoorstelbaar dat Jules Michelet of Heinrich von Sybel ooit iets in het Engels geschreven zouden hebben, hun boodschap was voor hun landgenoten in de taal van hun landgenoten.

Sinds de negentiende eeuw heeft de geschiedschrijving zich goeddeels ontdaan van haar nationalistisch karakter, maar zeker wel is gebleven is dat historici in hun beste werk zich niet alleen richten op hun medewetenschappers, maar altijd ook proberen om een groter publiek te bereiken. Een van de grootste historici van het ogenblik, Peter Brown, heeft nauwelijks artikelen geschreven, die leest toch geen hond, en hij heeft altijd geweigerd zijn boeken uit te geven bij Oxford University Press. Die vond hij te specialistisch en daarom reisde hij af naar een Londense uitgever, Faber & Faber, die begreep hoe je boeken bij een zo groot mogelijk publiek aan de man kon brengen. Nu heeft Brown het geluk dat hij een Engelsman is en dus nooit met het dilemma heeft hoeven worstelen of hij in het Engels of in de eigen taal zou moeten schrijven, maar historici uit alle andere landen worden voortdurend met die vraag geconfronteerd. Het antwoord is eigenlijk vrij eenvoudig: wie alleen vakgenoten wil bereiken kan beter artikelen in het Engels schrijven, wie met Multatuli uitroept: 'ja, ik wil gelezen worden' doet er beter aan boeken in de eigen taal te schrijven. En dat is ook wat de meeste historici nog altijd doen. Een Duitser, Italiaan of Fransman zou er niet over piekeren een boek in het Engels te schrijven. Voor hen geldt nog altijd dat het eigen publiek eerst komt en dat later nog wel over een vertaling kan worden nagedacht.

Er zijn nog enkele andere overwegingen om voorzichtig te zijn met Engels. Voor natuurwetenschappers is de publicatie geen einddoel, maar een middel. Een bruggenbouwer kan in een artikel beschrijven hoe hij zich voorstelt dat een brug tot stand moet komen, maar het eindresultaat moet een brug zijn die niet inzakt. Daarop wordt de bruggenbouwer afgerekend en daarmee bewijst

hij een capabel wetenschapper te zijn. Het is dus niet zo belangrijk of hij een elegante stijl hanteert in zijn publicaties, het gaat om de brug en niet om de woorden die over de brug geschreven zijn, die zijn een hulpmiddel. En hij kan maar het beste in de taal schrijven die al zijn collega's beheersen, het Engels, dan helpt hij ook hen betrouwbare bruggen te bouwen. Voor historici daarentegen is de publicatie het eindproduct, meer dan woorden heeft hij niet en het zijn die woorden waarmee hij zijn lezers moet overtuigen. Je zou ook kunnen zeggen dat de historicus alleen maar bestaat bij de gratie van zijn lezers en dan is het niet genoeg dat hij zich alleen richt tot vakgenoten in een taal die de gewone lezer niet of slecht beheerst. Stel u voor dat Loe de Jong zijn geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in het Engels had geschreven. Dat zou heel prettig geweest zijn voor historici overal ter wereld, die nu beroofd zijn van alle kennis over Nederland in die dagen, maar het boek zou in Nederland zelf geen enkele invloed gehad hebben. Maar omdat het boek in het Nederlands is geschreven, is Loe de Jong de man geworden die voor ons Nederlanders een van de moeilijkste en bedreigendste episodes van ons verleden geduid heeft en een plaats heeft gegeven in ons nationale bewustzijn. Natuurlijk is het ook nodig om technische artikelen te schrijven, liefst in het Engels, die alleen voor vakgenoten toegankelijk zijn, maar zij kunnen nooit het einddoel zijn, alleen een hulpmiddel om tenslotte te komen tot een boek dat mensen helpt een dieper inzicht te krijgen in hun verleden.

Tenslotte, nog niet zo lang geleden leek de roep om meer Engels in het onderzoek en in het universitair en zelfs middelbaar onderwijs heel redelijk, omdat je die moest zien in het kader van de globalisering die alle landen raakte en die één algemeen erkende taal noodzakelijk maakte, zodat iedereen overal ter wereld terecht kon. Het was een mooie droom, maar die is nu in duigen gevallen. Op hardhandige wijze, de Brexit, de verkiezing van Donald Trump, en het succes van Geert Wilders, is ons duidelijk gemaakt dat het helemaal niet ging over 'iedereen', die profiteerde van de globalisering, maar over een betrekkelijk kleine groep van bevoorrechte mensen die zich inderdaad overal in de wereld kan thuis voelen. Maar de meerderheid van de bevolking voelt zich verloren in een wereld die te groot, te kil en te individualistisch geworden is en waarin niemand meer het gezag lijkt te hebben om te vertellen wat mensen moeten denken en doen. De kerken hebben, zeker in West-Europa, alle geloofwaardigheid verloren, onze huidige politici en bestuurders zijn dwergen vergeleken met Drees, De Gaulle, Adenauer of Churchill. Postmodernisten mogen verheugd zijn over het verdwijnen van grote verhalen, maar uit alles blijkt dat de meerderheid van de bevolking zulke verhalen wel wil horen, getuige het feit van het succes van het populisme. Dat er nieuwe verhalen moeten komen die ons verbinden, lijkt mij duidelijk. Maar aan wie laten wij als historici het over om die verhalen te vertellen? Blijkbaar niet aan de goede mensen, getuige de vele leugens die de Engelsen over hun geschiedenis op de mouw gespeld hebben gekregen tijdens het conflict over de Brexit. Mij lijkt dat goede, wetenschappelijk gevormde historici op dit punt een belangrijke taak te wachten staat, namelijk om betrouwbare verhalen te vertellen die mensen kunnen helpen om

weer vastigheid onder de voeten te voelen. Maar dat betekent één ding: die verhalen zullen verteld moeten worden in een taal die mensen verstaan en aan elkaar bindt. Dat kan nooit het Engels zijn, maar alleen ons eigen vertrouwde Nederlands.

prof. dr. Peter (P.G.J.M.) Raedts
emeritus hoogleraar Middeleeuwse Geschiedenis
Radboud Universiteit Nijmegen

Respondenten

Reacties op de opinie van Peter Raedts

Verengelsing: een gezonde ontwikkeling

prof. dr. Jan Kok

Dat Engels steeds meer de *lingua franca* van historici is geworden, wordt door Peter Raedts betreurd. Hij schetst een beeld van een doorgedreven publicatiecultuur, waarin de standaard van de natuurwetenschappen (publiceren in Engelstalige tijdschriften) is opgelegd aan de geesteswetenschappen, met funeste gevolgen. Funest omdat we daarmee een belangrijke taak dreigen te veronachtzamen, namelijk het schrijven van aansprekende geschiedwerken – werken die ons weer het besef moeten geven wat het betekent om Nederlander te zijn. Uiteraard heb ik alleen maar bewondering voor vakbroeders en –zusters die in een seculiere, post-nationalistische en postmoderne samenleving een nieuwe geschiedenis van Nederland kunnen schrijven, die ook nog eens de retoriek van populistten effectief kan weerleggen. Dat is niet velen van ons gegeven. Maar ik denk dat we daar niet al onze kaarten op moeten zetten. Mijns inziens geeft Raedts een nogal eenzijdig beeld van de geschiedbeoefening, en zijn er genoeg argumenten om het gebruik van het Engels juist toe te juichen. Ik werk ze hieronder uit.

Nederland is geen eiland

Nederland is nu, net als vroeger, onderdeel van een wijdvertakt web van internationale vervlechtingen op het gebied van economie, cultuur en demografie. Onze geschiedenis kan dus niet in isolement bestudeerd worden, maar kan alleen geduid worden als we rekening houden met de globalisering in haar verschillende fasen. Raedts beschrijft globalisering als een ideaal, dat nu afgevoerd wordt door veel mensen die er geen voordelen van hebben ondervonden. Maar globalisering is natuurlijk een gegeven, en de huidige tijd vraagt juist om meer onderzoek naar, bijvoorbeeld, het verloop van migratie- en integratieprocessen in het verleden. Dergelijk onderzoek vraagt om internationale samenwerking, om uitwisseling van gegevens en het op elkaar afstemmen van onderzoeksmethoden. En dat gaat toch het meest efficiënt in het Engels.

De betekenis van de context

Terecht omschrijft Peter Raedts geschiedenis als een 'contextuele wetenschap'. Inderdaad kunnen we gebeurtenissen en ontwikkelingen in het verleden het best begrijpen als we ze kunnen plaatsen in het geheel van politieke, economische en culturele factoren. Maar volgens mij vloeit hier niet uit voort dat deze benadering optimaal gedijt als alleen het eigen volk, de eigen natie wordt

bestudeerd. We komen er alleen maar achter wat bijzonder is aan onze 'context' als we deze vergelijken met andere landen. Wat bijvoorbeeld de betekenis is geweest van ons 'poldermodel' en van onze 'verzuiling' komt pas goed naar voren als we burgerschap bestuderen in andere landen. Of: was de Nederlandse armenzorg vrijgevig, en wat betekende dit voor gezondheid van mensen, voor de arbeidsmarkt en voor de sociaal-politieke verhoudingen? Ook die vraag kan het beste in comparatief onderzoek worden beantwoord. En ook dat vraagt om samenwerking – in het Engels.

Nederlanders over de grens

Nederlandse historici die Nederlandstalige bronnen bestuderen en die de cultuur kunnen aanvoelen hebben natuurlijk een troefkaart. Maar er is meer onder de zon dan Nederland! Onze eigen oudheidkundigen houden zich zeer verdienstelijk bezig met de Grieken en Romeinen, en doen daarvan verslag op internationale congressen en in internationale tijdschriften. Hoewel archiefonderzoek in het buitenland aantrekkelijk kan zijn, komt het buitenland ook steeds meer 'naar ons toe'. Dankzij digitaliseringsprojecten en dankzij *data hubs* komt heel veel internationaal onderzoeksmateriaal binnen handbereik, en hoeven we ons niet meer tot vaderlandse onderwerpen te beperken.

Hebben wij alleen woorden?

In zijn omschrijving van wat historici doen, stelt Peter Raedts dat ons werk sterk verschilt van dat van natuurwetenschappers, voor wie de taal alleen maar een middel is om technische kennis over te dragen. Voor ons zou het publiceren geen middel (namelijk tot efficiënte kennisoverdracht) zijn maar het einddoel, waarbij het er op aan komt de lezers met onze woorden, ons taalgebruik te overtuigen. Sterker nog: "meer dan woorden heeft hij (de historicus, JK) niet". Volgens mij hebben historici een veel groter arsenaal dan alleen woorden tot hun beschikking: denk aan afbeeldingen, kaarten (*GIS*), en – als ik voor ESDG (Economische, Sociale en Demografische Geschiedenis) mag spreken – kwantitatieve analyses. Natuurlijk mag en moet de toelichting daarbij in verzorgde taal gegeven worden, maar de bronnen, de methode en de uitkomsten moeten overtuigen, niet 'de woorden'.

Geschiedenis voor niet-historici

Raedts stelt wel dat 'technische' artikelen in het Engels, voor vakgenoten, nodig zijn, maar het hoogste goed is toch de monografie voor een breed publiek. Daarom die tijdschriftartikelen eigenlijk nodig zijn wordt niet helemaal duidelijk, want 'die leest toch geen hond'. Volgens mij is Raedts wat dat laatste betreft wel erg pessimistisch. De uitgever *Taylor & Francis* vermeldt bij alle artikelen in zijn (historische) tijdschriften hoe vaak ze zijn geraadpleegd, en dan zie je toch veel artikelen die duizenden malen zijn gedownload. Natuurlijk zegt dat nog niet of ze daadwerkelijk zijn gelezen, maar dat kun je je ook afvragen bij de kloeke reeks van Loe de Jong die in menig boekenkast prijkt. Maar wat ik hier vooral

wil betogen: de toepassing van kennis van het verleden reikt veel verder dan de identiteitsvorming van verweesde vaderlanders waar Raedts op hamert. Ik noem een aantal voorbeelden. Historisch onderzoek naar variatie in het weer speelt een rol in het klimaatdebat; kennis van de (Nederlandse) flora en fauna zoals die in Middeleeuwse boeken wordt weergegeven helpt ons de ontwikkeling van de biodiversiteit in kaart te brengen. Onderzoekers bij ESDG bestuderen hoe gezondheid en langlevendheid over generaties wordt overgedragen, wat direct een bijdrage levert aan de medische wetenschap. En meer op mijn eigen onderzoeksterrein: kennis van de lengte-ontwikkeling van Nederlandse soldaten vanaf het begin van de negentiende eeuw vormt een bouwsteen voor de biosociale wetenschap; een internationale en uiteraard Engelstalige tak van sport.

Samenvattend

Als het toenemend gebruik van het Engels inderdaad een aanwijzing is dat historici de globalisering serieus nemen, dat ze buiten de grens durven te kijken en gaan samenwerken, dat ze hun onderzoek professioneel aanpakken – waarbij internationale peer reviews vaak nodig zijn – en dat ze zich interdisciplinair opstellen, dan is dat een gezonde ontwikkeling.

prof. dr. Jan Kok

*Hoogleraar Economische, Sociale en Demografische Geschiedenis
Radboud Universiteit Nijmegen*

Bijdragen aan de Nederlandse Geschiedenis

drs. Lauren Lauret

Radeloos, dat was ik in het eerste jaar van mijn Engelstalige researchmaster *Historical Studies* in Nijmegen. De overstap van de Nederlandstalige Bachelor Geschiedenis naar een volledig Engelstalige master was genadeloos hard. Het voelde alsof ik teksten van dezelfde kwaliteit moest leveren in een taal waarin ik mij doofstom waande als het op taalkundige precisie en souplesse aankwam. Peter Raedts verbindt het vraagstuk over de verengelsing van de Nederlandse historische wetenschap aan de vertwijfeling over de Nederlandse identiteit en de verantwoordelijkheid van historici om verhalen te vertellen die ‘mensen kunnen helpen om weer vastigheid onder de voeten te voelen’. Tijdens het eerste jaar van de Master was vooral de vaste grond onder mijn toetsenbord weggeslagen. Gelukkig had Wim van Meurs geduld met mijn ‘Dunglish’ en bood hij raad en daad over hoe academisch Engels in elkaar steekt. Mede dankzij hem heb ik mijn zelfvertrouwen als historicus teruggevonden en schrijf ik deze reactie als ‘discipel’ in de “kathedraal met een natie tot gehoor,” oftewel als promovendus bij de Leidse hoogleraar Vaderlandse Geschiedenis Henk te Velde.

Ondanks mijn ietwat ruwe eerste kennismaking met academisch Engels ben ik niet pertinent tegen de verengelsing van de Nederlandse historische wetenschap. Dat klinkt wellicht vreemd voor iemand die bij de afdeling Vader-

landse Geschiedenis werkt aan een proefschrift over de Nederlandse Staten-Generaal. Ik wil desalniettemin ingaan op enkele aspecten die ertoe bijdragen dat ik de verengelsing van de Nederlandse geschiedwetenschap vanuit een ander licht beschouw dan Peter Raedts. Op de eerste plaats versterkt ze namelijk de positie van de beroepsgroep op internationaal niveau. Een goede beheersing van het Engels in woord en geschrift stelt de Nederlandse historische beroepsgroep in staat om deel uit te maken van de internationale gemeenschap van historici. Ik heb tijdens bijeenkomsten voor promovendi in Londen, Boedapest en Warwick bijvoorbeeld ervaren hoe nuttig het is om je onderzoek aan een internationaal publiek voor te leggen, juist wanneer het een Nederlands onderwerp betreft. Het presenteren van een onderzoek over Nederlandse geschiedenis aan een niet-Nederlands publiek dwingt je namelijk om na te gaan wat de relevantie van je onderzoek is, los van de nationale context. Ik vind het daarnaast telkens weer verrassend om te ervaren dat ik als historicus collega's heb over de hele wereld die mijn passie voor geschiedenis delen.

De Nijmeegse researchmaster bereidt studenten gedegen voor op deelname aan deze internationale gemeenschap. Niet voor niets was het verplicht een semester voor onderzoek in het buitenland te spenderen. Ik greep deze kans echter niet aan om het Kanaal over te steken richting een prestigieuze Engelstalige universiteit, zodat tegelijkertijd mijn academisch Engels zich kon ontwikkelen. In plaats daarvan vertrok ik voor een klein half jaar naar de Westfälische Wilhelms-Universität in Münster. Niet bepaald een opsteker voor mijn Engels, maar des te meer voor mijn theoretische ontwikkeling als historicus. 'Lees je Frans?' vroeg Henk te Velde in Leiden tijdens een van onze eerste gesprekken. 'Ja', antwoordde ik en hij leende mij een inspirerende Franstalige studie over het negentiende-eeuwse Bourbon-parlement. Met andere woorden, met een goed niveau academisch Engels ben je er als historicus nog niet. Het is belangrijk dat historici en Geschiedenisopleidingen zich blijven realiseren dat er meer 'buitenland' is om rekening mee te houden dan alleen de wereld van de Angelsaksen. Maar houden historici in het buitenland eigenlijk wel rekening met Nederlandse historici in hun literatuurstudie?

Nederlandse historici die in het Engels publiceren, verantwoorden hun keuze, met het argument dat die taal de buitenlandse lezers van hun werk faciliteert. Voor Nederlandse historici die werken op het terrein van de Nederlandse geschiedenis ligt dit onderwerp echter gevoelig. Wie is hun internationale publiek? Het feit dat de toenmalige *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* vandaag de dag hoofdzakelijk Engelstalige bijdragen publiceert onder de naam *BMGN – Low Countries Historical Review* geeft in ieder geval aan dat het tijdschrift een internationaal lezerspubliek beoogt. Wat dat betreft verbaasde adviseur van de redactie Benjamin Schmidt (University of Washington, Seattle) zich tijdens het KNHG-najaarscongres op 4 november jl. over de totale afwezigheid van auteurs uit andere landen dan België en Nederland. Duidt dat op een gebrek aan interesse onder buitenlandse historici voor Nederlandse geschiedenis? Geenszins, aldus Schmidt. Hij betoogde daarentegen in zijn lezing 'Dikes and Dunes: on Dutch history and Dutchness' dat

Nederlandse historici zelf moeite hebben om buitenlandse wetenschappers toe te laten op het gebied van de Nederlandse geschiedenis. Nederlandse historici hadden lang de neiging om de eigenheid en uniciteit van de Nederlandse geschiedenis te benadrukken. Invloeden van buitenaf, zij het in het verleden of door historici, legden het af tegen de dijken die waren opgeworpen om dit Nederlandse verleden te cultiveren. Met deze naar binnen gekeerde instelling voldeed de Nederlandse historische gemeenschap niet aan haar plicht jegens de internationale geschiedwetenschap.

Maar - zoals Peter Raedts terecht opmerkt in zijn bijdrage - de historicus die over de Nederlandse geschiedenis schrijft, heeft naast een plicht tegenover zijn of haar collega-historici in binnen- en buitenland een verantwoordelijkheid tegenover de Nederlandse burger. Tijdens de afgelopen verkiezingscampagne is pijnlijk duidelijk geworden hoe politieke partijen willekeurig winkelden in het verleden.¹ Partijen gingen op zoek naar gezag voor hun boodschap over de unieke handelsgeest, christelijke waarden of tolerantie die 'wij Nederlanders!' al sinds mensenheugenis eerbiedigden. Het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap boog zich tijdens een mede door de UvA georganiseerde bijeenkomst op afgelopen 10 maart over de beroepsethische dilemma's die dergelijk winkelen in het verleden opleveren voor de historicus. De conclusie luidde dat wanneer historici voldoen aan de maatschappelijke behoefte aan eigenheid en identiteit gelegitimeerd op basis van de Nederlandse geschiedenis, de professionele waarden van de beroepsgroep onder druk staan. Ik vraag mij dus af in hoeverre de Nederlandse burger openstaat voor het genuanceerde verhaal dat wetenschappelijk geschoolde historici over de Nederlandse geschiedenis te vertellen hebben. De historicus die zichzelf reduceert tot *fact checker* van uitspraken die voor gezag een beroep doen op het verleden, kan het gezag van de beroepsgroep schaden. Zo lang politieke partijen bijvoorbeeld een beroep doen op het verleden om gezag uit te stralen, blijft het verleden relevant in het heden. De *fact checkende* historicus die telkens zijn of haar vinger opheft, kan ertoe bijdragen dat een beroep op het verleden steeds minder gezag en steeds meer gezeur oplevert. Tegelijkertijd heeft de historicus zeker een plicht te vervullen tegenover de Nederlandse samenleving door het verleden betrouwbaar en begrijpelijk te bestuderen en daarover te berichten. Wanneer de historicus zich beroepsmatig in het publieke debat moet mengen, blijft echter onduidelijk. Maar als promovendus in de Nederlandse geschiedenis staat mijn plicht tegenover de Nederlandse burger niet bovenaan mijn prioriteitenlijst.

Voor een beginnend onderzoeker blijft de balans precair tussen wanneer het gebruik van het Engels zinvol is voor de kwaliteit van het onderzoek en wanneer niet, maar ook voor de loopbaanontwikkeling. De aansluiting van (voorgesteld) historisch onderzoek bij de internationale onderzoeksagenda

1 Zie voor meer informatie hierover het rapport naar aanleiding van de KNHG-UvA-bijeenkomst *KNHG Kiest! Geschiedenis in de politiek* (10 maart 2017) op www.historici.nl.

bepaalt enerzijds de erkenning van de relevantie door de financieringsinstellingen en door collega-historici. Anderzijds blijft het voor historisch onderzoek belangrijk dat de taal waarin de historicus zijn of haar onderzoek presenteert de beste taal is om de studie van historische bronnen inzichtelijk te presenteren, ook aan het bredere publiek.

Met mijn hoofd nog vol van de Nijmeegse retoriek over de vaart der internationalisering in de academie begon ik aan mijn promotieonderzoek met de overtuiging een Engelstalig proefschrift te schrijven. Intussen ben ik daarop teruggekomen en beoog ik een Nederlandstalig boek te publiceren. Op die manier hoop ik in ieder geval bij te dragen aan het historisch besef van de huidige Kamerleden in de Staten-Generaal. In het Nederlands kan ik mij bovendien nauwkeuriger uitdrukken over het hoofdzakelijk Nederlandstalige bronmateriaal. Maar misschien nog wel het allerbelangrijkste is dat ik aan schrijven in het Nederlands plezier beleef. Ik hoop dat uiteindelijk mijn lezers evenveel plezier beleven aan het lezen van mijn bijdragen over de Nederlandse geschiedenis als ik aan het schrijven ervan.

drs. Lauren Lauret
Promovenda afd. Vaderlandse Geschiedenis
Universiteit Leiden

“Wees flexibel en koester meertaligheid”

Een interview met Lotte Jensen

Afra de Mars en Rowin Jansen

Afgelopen collegejaar zijn er zes nieuwe Engelstalige bacheloropleidingen van start gegaan aan de Radboud Universiteit (RU). Het totale aantal Engelstalige bacheloropleidingen komt daarmee op acht. Daarnaast wordt op dit moment een uitgebreid en gevarieerd pakket aan Engelstalige masteropleidingen aangeboden. Kortom, de afgelopen tien jaar heeft de verengelsing van het onderwijs ook aan de Nijmeegse universiteit voet aan de grond gekregen.

In het kader van ons themanummer over deze ontwikkeling spraken wij met dr. Lotte Jensen, universitair hoofddocent historische Nederlandse letterkunde. Naast haar werkzaamheden voor de RU is Jensen vicevoorzitter van de *De Jonge Akademie* en bestuurslid van de Werkgroep *De Moderne Tijd*. Hoewel Jensen tevens lid is van de door de KNAW ingestelde Verkenningcommissie Taalbeleid in het hoger onderwijs, zijn haar uitspraken in het kader van dit interview nadrukkelijk op persoonlijke titel gedaan.

Wanneer we spreken over bovenstaande ontwikkeling, benadrukt Jensen dat het belangrijk is om goed na te denken over welke opleidingen wel en welke niet in het Engels aangeboden moeten worden. ‘Aangezien ook tussenvormen mogelijk zijn, moet een universiteit goed bekijken of het ook daadwerkelijk zinvol is om de verengelsing van het onderwijs over de gehele linie door te zetten. Wat vergt dat aan aanpassingen? Wat lever je dan in? En: is het doel om iedereen op de internationale arbeidsmarkt te krijgen?’

Een tweede punt is dat deze ontwikkeling door het College van Bestuur in de internationaliseringsdiscussie wordt geplaatst. Dat is volgens Jensen echter niet hetzelfde als verengelsing: ‘Internationalisering is een breder begrip. Bovendien heeft het enorme consequenties voor de organisatie van een universiteit: extra-curriculaire activiteiten moeten in het Engels, alle communicatie moet in het Engels, het ondersteunend personeel moet het Engels als voertaal gebruiken, enzovoort. En dit alles staat nog los van de vraag wat er gebeurt met de kwaliteit van het onderwijs.’

‘De verengelsing van bovenaf opleggen zou bovenal de omgekeerde weg zijn.’ Jensen stelt dat gekeken moet worden bij welke opleidingen de verengelsing een meerwaarde zou hebben en of het daadwerkelijk noodzakelijk is over te stappen naar het Engels: ‘En zelfs dan geldt dat verengelsing niet hoeft te betekenen dat al het onderwijs in het Engels wordt gegeven. Je zou namelijk ook meertaligheid binnen opleidingen kunnen aanmoedigen. Denk aan Nederlandse opleidingen met Engelse componenten, of Engelse opleidingen met Nederlandse, Franse of Duitse vakken.’

Jensen geeft daarnaast aan dat verengelsing van het onderwijs ook invloed heeft op de inhoud van het onderwijs: ‘Problematisch is dat als je dingen in het Engels gaat aanbieden, dat je hele wetenschapsgebieden verliest en dat je ook

bepaalde bronnen of literatuur niet meer kan aanbieden. Je verliest daardoor ook onderwerpen in de colleges, omdat deze als *té Nederlands, té Spaans of té Russisch* worden gezien.

Ze benadrukt dat het daarom belangrijk is om rekening te houden met het niveau van het onderwijs: bachelor, master of researchmaster. Voor de researchmasters wil Jensen een uitzondering maken, want bij deze masters vindt ze 'verengelsing een verrijking'. Deze studenten bereiden zich immers voor op een wetenschappelijke carrière: 'Dan is het een meerwaarde als je je heel goed in het Engels kunnen uitdrukken. Maar ook dan zijn er natuurlijk researchmasterstudenten die een specialisatie Spaans of geschiedenis van de Republiek in de zeventiende eeuw kiezen. In die gevallen zou je flexibel moeten zijn en anders-talige componenten in de opleiding moeten toestaan.' Jensen vindt het dan ook 'rigide' om te denken dat al het onderwijs in het Engels moet worden gegeven.

Zo begeleidde Jensen recentelijk een researchmasterstudent Geschiedenis, die werkte met Gelderse reisverslagen. Hij wilde dat zijn materiaal uiteindelijk bruikbaar zou worden voor archieven en instellingen. Dat is hem gelukt. Zijn doel was ook om met het cultureel erfgoed te gaan werken. Jensen: 'Juist in dit soort gevallen is het belangrijk om maatwerk te kunnen bieden. Dergelijke scripties moeten in het Nederlands geschreven kunnen worden.'

Voor wat betreft de reguliere master moet goed gekeken worden in welke banen afgestudeerden terechtkomen. Jensen: 'In de publieke of juridische sector is het bijvoorbeeld belangrijk om heel zorgvuldig en precies in het Nederlands te kunnen rapporteren, te documenteren en onderzoek te doen.' Daarnaast zegt Jensen over bacheloropleidingen het volgende: 'In de bachelorfase moet je vanuit de opleiding nadenken over in hoeverre Engels nuttig is. Het Engels aanbod kan ook een klein deel zijn van het pakket.'

Jensen benadrukt dus dat meertaligheid gekoesterd moet worden: 'Hoe waardevol is het immers om bronnen uit Azië, het Midden-Oosten of elders in de eigen taal te kunnen bestuderen? We zouden onszelf ernstig beperken als wij enkel gericht zijn op het Engels.' Immers: 'De kracht van een letteren-faculteit is gevoeligheid voor taal, gevoeligheid voor bronmateriaal; wees dus flexibel en niet rigide. Vier de vaardigheden die we hebben en sluit daar andere talen niet van uit!'

'Men is geneigd om te zeggen dat de docenten het Engels niet voldoende beheersen, maar ik merk dat – zelfs in de researchmaster – studenten zelf niet deelnemen aan de discussie omdat ze niet goed genoeg uit hun woorden komen, zich verlegen voelen of zich niet prettig voelen in een andere taal. Dat is een soort *identity loss*.' Twee of drie vakken in het Engels, dat vindt Jensen prima, maar 'Als dat geïntensiveerd moet worden, dan moet er ook gezorgd worden voor goede begeleiding bij de taalbeheersing. Faculteiten moeten dan investeren in Engelse taalvaardigheid en daar extra ondersteuning voor aanbieden. Idealiter krijgen studenten feedback op geschreven werkstukken, dat gebeurt nu te weinig.' Jensen beklemtoont dat dat niet alleen voor de Engelse taalvaardigheid geldt, want er moet volgens haar ook meer aandacht zijn voor de beheersing van de Nederlandse taal.

Jensen: 'Vaak wordt gesteld dat we met de internationalisering en verengelsing van het onderwijs meer studenten kunnen trekken. Wij zitten in Nijmegen en zijn een regionale universiteit. Zeker in de bachelorfase moet je je afvragen: "waarom zouden we dat willen?" Want wie komen er dan: Duitse studenten.' Jensen noemt als voorbeeld de opleiding Psychologie, waar tweederde van de studenten Duits is. Ze vraagt zich af of met internationalisering en verengelsing daadwerkelijk de 'crème de la crème' naar Nijmegen wordt getrokken.

Kortom, de argumentatie van Jensen is – zoals zij zelf zegt – 'zeer gelaagd'. Niet alleen op organisatorisch niveau, maar ook met betrekking tot de inhoud van de opleiding en de kwaliteit van het onderwijs dient volgens Jensen nagedacht worden over de meerwaarde van verengelsing. Daarbij moet het arbeidsperspectief tevens in ogenschouw worden genomen. De hoofdmoot van haar betoog luidt dan ook: 'Wees flexibel en koester meertaligheid!'

Als laatste vroegen wij Jensen naar de recente politieke ontwikkelingen in het Verenigd Koninkrijk. Het antwoord op de vraag of de Brexit verandering gaat brengen in de positie van het Engels als dominante wetenschapstaal is volgens haar niet gemakkelijk. 'Als wetenschapstaal is het Engels inmiddels dusdanig ingeburgerd dat het onaantastbaar is geworden. Precies op het niveau van het onderwijs en de stromen van studenten zou het echter wel gevolgen kunnen hebben. Nu de politieke discussie bijvoorbeeld ook gaat over de vraag of de zuidelijke lidstaten de Unie moeten verlaten, zou - meer in het algemeen - gesteld kunnen worden dat Europa uit elkaar brokkelt. Dat zou meertaligheid in de lift kunnen helpen.' Jensen denkt dat wij bij leven niet meer gaan meemaken dat het Engels secundair wordt, maar dat de huidige ontwikkelingen wel degelijk consequenties kunnen hebben voor de tendensen in het wetenschappelijk onderwijs. 'Het zijn dus spannende tijden', zo besluit Jensen het interview.

Boeken top 5

Casper Kirkels

Al van jongs af aan maak ik lijstjes. Het onderwerp doet weinig ter zake. Of het nu gaat om mijn favoriete leraren op de basisschool, de beste componisten, de mooiste Nederlandse provincies, de leukste Bassie en Adriaanseries of een top 6 (meer zijn het er niet) van West-Duitse bondskanseliers, ik heb er ooit allemaal lijstjes van gemaakt, in mijn hoofd of op de achterkant van een bierviltje.¹ Ze geven de suggestie van orde, overzicht, duidelijkheid.

Het liefste maak en bespreek ik lijstjes samen met vrienden of collega's. Je ontdekt onverwachte gemeenschappelijkheden, kunt je opwinden over de keuze van de ander, en gaat dan eindelijk toch maar eens die klassieke film kijken die op 1 staat bij je gesprekspartner. Al was het maar om niet meer met wat vage en ontwijkende opmerkingen te hoeven veinzen de film te hebben gezien. Het mooiste van lijstjes is dat je er eindeloos mee door kunt gaan, omdat ze nooit definitief zijn. Ze zijn altijd een momentopname, afhankelijk van leeftijd, veranderende voorkeuren en nieuwe boeken, films en premiers.

De kans dat mijn boeken top 5 er over een jaar anders uitziet is dan ook groot, maar de kans dat op dat lijstje of dat van over veertig jaar een Kuifjealbum ontbreekt, schat ik in op nul. Veranderlijk is wel mijn favoriete avontuur. Laat ik nu eens kiezen voor *De Blauwe Lotus* (1936). Wat het album voor mij boven veel andere doet uitstijgen is dat Hergé hier een ongeëvenaarde balans weet te treffen tussen een realistische politiek-historische thriller en de verbeelding van menselijke emoties (vooral vriendschap staat centraal in het verhaal).

Bovendien is *De Blauwe Lotus* op ideologisch, tekentechnisch en verhaaltechnisch vlak een omslag in Hergé's oeuvre. Waren de tekeningen van Kuifjes eerdere omzwervingen door de Sovjet-Unie, Congo, Amerika en het Midden-Oosten de visuele weergave van de vooroordelen van zijn conservatief-katholieke milieu, in *De Blauwe Lotus* ontworstelt Hergé zich aan deze invloed en geeft hij Kuifje een nieuw moreel kompas mee. Dat resulteert in een politiek geëngageerd, anti-kolonialistisch verhaal dat op uiterst realistische wijze de toenmalige politieke situatie in Sjanghai verbeeldt. De internationale Concessie, het westerse imperialisme, de Japanse expansiedrift, het komt allemaal aan bod.

Voor het eerst werkt Hergé daarnaast vanuit een grondige voorstudie en een zorgvuldig gecomponeerd scenario. Het levert een avontuur op met karakters die échte gevoelens tonen en met een dramatische lading die in eerder werk

1 Voor de geïnteresseerden, de respectievelijke nummers 1: juffrouw Anneke, Bach, Limburg, Het Geheim van de Schatkaart, Willy Brandt.

nog ontbrak. En voor het eerst zien we een strak en helder lijnenspel met een zuiver kleurengebruik, een sprong voorwaarts in de richting van wat later de klare lijn zou worden genoemd. Het zijn deze vernieuwingen waardoor Hergé in *De Blauwe Lotus* een hoogtepunt bereikt qua verbeeldingskracht. Een verbeeldingskracht die mij, toen ik het album voor het eerst als kleine jongen las, onder de dekens met een bedlampje bij mijn opa en oma, met een duizelingwekkende snelheid en intensiteit in een spannende en onbekende wereld zoog.

Verbeeldingskracht is ook een van de aantrekkelijke kanten van *Bint*, Bordewijks dystopische novelle uit 1934 over het eerste schooljaar van docent De Bree op een nieuwe middelbare school waar hij zich het fascistoïde regime van directeur Bint probeert eigen te maken. Een regime dat diametraal tegenover de in de jaren dertig in zwang rakende methode-Montessori en het Daltononderwijs staat. Met zeer beperkte middelen en in nog geen tachtig pagina's – ik geef toe: een doorslaggevende factor om het boek als middelbare scholier voor de lijst te gaan lezen – schetst Bordewijk de contouren van een beklemmende wereld. Niks tere kinderziel, zelfontplooiing en spontaniteit. Het collectieve systeem is heilig. Onderwijs is oorlog. De leraar beveelt, de leerling volgt de bevelen op. Een leerlingenopstand laat Bint met ijzeren vuist neerslaan door een zorgvuldig samengesteld elitecorps van leerlingen: klas 4D, bijgenaamd 'de Hel'. De zelfmoord van een leerling die het systeem niet aankan wordt in de beste sociaal-darwinistische traditie afgedaan als een tragisch, maar zuiverend bedrijfsongeval van een te zwak individu. Medelijden met het kind is ongepast. De leerling moet gekneet worden, naar het evenbeeld van de meester:

'Ik eis van de leraar dat hij zich niet inleeft in het kind, dat hij niet daalt. Ik eis van het kind dat het zich inleeft in de leraar, dat het klimt. (...) De mens moet gehoorzaamheid leren en tucht. Daardoor onderwerpt hij zijn wil en ontdekt hij zijn wil.'²

De kracht van de roman schuilt vooral ook in de beknopte, strakke en hermetische schrijfstijl die perfect bij de pedagogiek past. Daarmee weet Bordewijk het systeem, zijn architect (Bint), zijn uitvoerder (De Bree) en zijn geesteskind ('de Hel') tot leven te wekken. Het is zeker tien jaar geleden dat ik het boek voor het laatst heb gelezen, maar ook nu nog kan ik met gemak de surrealistische en onomatopöetische namen van de leerlingen voor de geest halen: Bolmikolke, Van der Kabargenbok, Whympysinger, Klotterbooke. Bints pedagogische nachtmerrie – wellicht een zware term, maar wat wil je na 8 jaar Montessorionderwijs – is een belangrijke factor geweest in de ontwikkeling van mijn eigen onderwijsvisie en -praktijk, en heeft de afgelopen jaren in mijn onderzoek naar fascisme een extra lading gegeven.

2 F. Bordewijk, *Bint. Roman van een zender* (Amsterdam, 1934, herdr. 2000), 106.

Een heel ander beeld over opvoeding krijgen we voorgeschoteld in Harper Lee's *To Kill a Mockingbird* (1960). Deze klassieker speelt zich af in een stadje in het Alabama van de jaren dertig waar een zwarte man ten onrechte van verkrachting beschuldigd wordt en hulp krijgt van de blanke advocaat Atticus Finch, die zich daarmee de woede van de plaatselijke aartsconservatieve gemeenschap op de hals haalt. Het bijzondere van het boek is dat het verhaal over racisme, misbruik, opvoeding, onderwijs, het rechtssysteem, moed en empathie verteld wordt vanuit het perspectief van Finch' dochter Scout. Afwisselend volgen we de blik van het 7-jarig kind die het allemaal meemaakte, maar er lang niet alles van begreep, én van de volwassen vrouw bijna dertig jaar later die, met het volle bewustzijn van wat er precies gaande was, terugkijkt op haar jongere ik en vooral ook op de manier waarop haar alleenstaande vader haar opvoedde.

Niet alleen met deze originele invalshoek maar ook door de bijna achteloze wijze waarop ze erin slaagt het ene na het andere beklievende beeld op te roepen, toont Harper Lee zich een briljant verhalenverteller. Toen ik deze Bildungsroman, pas enkele jaren geleden, voor het eerst las, was ik vooral onder de indruk van de warmte en het mededogen waarmee Lee beschrijft hoe de onschuld van de kindertijd langzaam afbrokkelt. Hoe de werkelijkheid stapje voor stapje binnendringt in de fantasiewereld waar kinderen vaak nog in leven.

Jan Terlouws *Oorlogswinter*, dat een soortgelijke thematiek behandelt en ook vanuit het perspectief van een kind is geschreven, wil ik op deze plaats ook even noemen. Voor het eerst kreeg ik hier als negenjarige een idee van wat het betekent een oorlog mee te maken. Desondanks roept geen ander boek bij mij zo sterk het gevoel van kind-zijn op dan *To Kill a Mockingbird*. Bekijk trouwens vooral ook Robert Mulligans verfilming uit 1962, die de bijzondere stijl en beelden van het boek heel knap weet te vertalen naar het witte doek. Een niet te onderschatten bonus is dat de rol van Atticus Finch gespeeld wordt door Gregory Peck, die met gemak mijn top 5 van beste acteurs haalt.

Omdat ik een groot liefhebber van theater ben, vind ik dat een toneelstuk niet mag ontbreken in deze boekentop. Anton Tsjechov is een recente favoriet, vooral vanwege zijn opvatting dat toneel het gewone leven realistisch weer moet geven in geloofwaardige dialogen, gespeend van melodrama en overdreven theatraliteit. Een vernieuwende opvatting, eind negentiende eeuw. Tsjechovs toneelwerk bevat weinig actie, maar des te meer dialogen waarin de belangrijke zaken des levens aan bod komen. Overigens nooit op directe wijze, maar altijd verborgen in banale gesprekjes over het weer, kleding, eten of spelletjes bingo. Tsjechov zou deze stijl perfectioneren in *Oom Wanja*, *Drie zusters*, en *De kersentuin*.

Toch spreekt zijn eerste grote theaterstuk *De Meeuw* (1895) me meer aan, omdat enkele traditioneel theatrale passages het een ambivalent karakter geven en daarmee de ontwikkeling van de Russische toneelschrijver blootleggen. Het knappe van *De Meeuw* is dat er nauwelijks bordkartonnen types in voorkomen, en vrijwel alle karakters zeer menselijk en voor het publiek invoelbaar

zijn, zeker ook omdat de problemen waarmee zij worstelen tijdloos en (deels) herkenbaar zijn: onbeantwoorde liefdes, zucht naar erkenning, afgunst, de teloorgang van het ouder worden, een ontwrichtende moeder-zoonrelatie, zelfbeklag en ander zelfdestructief gedrag.

En toch is *De Meeuw* allesbehalve een poel van ellende en verdriet. Tsjechovs mensbeeld is in de kern optimistisch. De twee jonge hoofdpersonages – een avant-garde toneelschrijver en een actrice – zien allebei hun grootse dromen uiteenspatten. Maar waar de schrijver op egocentrische wijze doelloos in zijn fatalisme en zelfmedelijden blijft zwelgen, slaagt zijn antagonist er wel in om op te krabbelen, de realiteit te omarmen en rustig voort te modderen. Ze paart dit prozaïsche uithoudingsvermogen aan het vermogen om door middel van haar roeping richting te geven aan haar leven en zo uiteindelijk toch de voldoening te bereiken waar zij – en iedereen – naar streeft. Het is duidelijk dat Tsjechov aan haar kant staat en met veel humor het egocentrische en kinderachtige gedrag van de toneelschrijver terechtwijst. *De Meeuw* is een combinatie van komedie en tragedie. Hoe die balans er precies uitziet is een kwestie van artistieke interpretatie. En dat maakt het voor mij bij iedere opvoering weer interessant om te zien hoe gisseurs en acteurs deze dramatische koorddansact uitvoeren.

Ten slotte een dichtbundel: Han G. Hoekstra, *De zandloper. Verzamelde gedichten* (1956). Han Hoekstra is zonder twijfel de onbekendste schrijver in dit rijtje, en als zijn naam nog een bel doet rinkelen zal het zijn vanwege de kindervoëzie die hij geschreven heeft (*Het verloren Schaap* en *Rijmpjes en versjes uit de nieuwe doos* en vertalingen uit het Engels van de *Gouden Boekjes*). Zijn werk voor volwassenen is echter veelal in de vergetelheid geraakt. En dat is onterecht. Een eenvoudige vorm en inhoud, zonder tierelantijnen, oog voor het gewone, voor de kleine momenten van geluk, zonder dat het sentimenteel wordt. Ook dat kan, en moet, poëzie zijn.

In Hoekstra's lichtvoetige en nuchtere gedichten komen enkele lijnen samen die de andere titels uit deze top 5 met elkaar verbinden. Ten eerste het proces van opgroeien, opvoeding en onderwijs; de spanning tussen realiteit en kinderdromen, de milde melancholie over het verglijden van de tijd en de kindertijd in het bijzonder. Ik heb daar een zekere gevoeligheid voor. Is dat vreemd voor een historicus en docent die in groep 3 al nostalgisch terugverlangde naar groep 1? Ik denk het niet.

'en je zult achter kinderdromen
de wereld warm zien en wit
en denken: dit waren de bomen
dit was het geheim van de smid.'³

3 Han G. Hoekstra, 'Het geheim van de smid', in: Idem, *De zandloper. Verzamelde gedichten van Han G. Hoekstra* (Amsterdam, 1956), 14-15.

Een tweede thema van Hoekstra's werk, dat ook in de andere boeken aan de orde komt, is de combinatie van een principiële keuze om in de realiteit te leven, een afkeer van escapisme en cynisme, én een hartstochtelijk pleidooi voor verbeelding, voor de kracht ervan en voor de troost en hoop die het kan bieden. Dat zijn bekendste gedicht 'De ceder' tijdens de Duitse bezetting furore maakte, is dan ook geen toeval:

'Ik heb een ceder in mijn tuin geplant,
gij kunt hem zien, gij schijnt het niet te willen.
(...)
geen macht ter wereld kan het droombeeld drillen.
Ik heb een ceder in mijn tuin geplant.'⁴

4 Han G. Hoekstra, 'De ceder', in: Idem, *De zandloper. Verzamelde gedichten van Han G. Hoekstra* (Amsterdam, 1956), 80.

Recensies

Recensie van: A. Bosch et al. (red), *Jaarboek Numaga 2016: Sport in de Stad* (Nijmegen, 2016).

De nieuwe editie van het Jaarboek van de Nijmeegse historische vereniging Numaga brengt twee historiografische tradities samen: sportgeschiedenis en stadsgeschiedenis. Het combineren van deze thema's is in de geschiedkunde al eerder vruchtbaar gebleken. Nadat stadsgeschiedenis als historische subdiscipline op de kaart was gezet in de decennia na de Tweede Wereldoorlog, werden al snel sportpraktijken in dit onderzoeksveld geïncorporeerd. Dat is te verklaren: sport is in vergaande mate een stedelijk verschijnsel. De stad is voor veel sportbeoefening – onder amateurs maar vooral ook onder professionals – het decor. Maar steden zijn meer dan ontmoetingsplekken: moderniseringsprocessen omtrent sport, zoals rationalisering, specialisering, en bureaucratisering, kunnen als typisch stedelijke fenomenen worden gezien. Deze processen en de specifieke vormen van sociale sportieve organisatie (met bijbehorende scheidslijnen) zijn vaak het best zichtbaar geweest in de stad.

Vooraf Amerikaanse historici schreven vanaf de jaren zeventig enkele casestudies over stadse sportbeoefening. Omdat stadsgeschiedenis voortkwam uit de sociale geschiedenis, lag de focus in deze studies op de sociale functie van lichaamsbeweging. Het thema werd vooral gebruikt om te laten zien hoe maatschappelijke (re)organisatie plaatsvond, waarbij onder meer aandacht werd besteed aan klassenverdelingen, scheidslijnen tussen gemeenschappen en economische onderdrukking. Ook sociaalgeografen leverden historische studies, waarbij de ruimtelijke dimensies van sportbeleid en -praktijk werden belicht.

Vanaf de jaren tachtig lieten historici zich steeds meer inspireren door antropologen en sociologen. Ook sportgeschiedenis en stadsgeschiedenis kenden daarom een *cultural turn*. De stad werd nu vaker opgevat als méér dan een decor of een afgebakend leefgebied: het was tevens een belevingseenheid die op discursieve wijze werd gecreëerd en bestendigd. Plaatsen vormden dus ook een *imagined community* en geschiedkundigen verlegden hun aandacht (deels) naar het stadsdeel in nostalgische representaties en het collectieve geheugen. Sporthistorici schreven in toenemende mate over het symbolische belang van vrijetijdsbesteding: zij meenden dat het zelfbeeld van maatschappelijke groepen, en hun relatie tot de Ander, vaak tot uiting kwamen in de sport. Sportbeoefening werd door cultuurhistorici gezien als een cluster van performatieve handelingen, en analyse van sport als (stads) spektakel kon volgens hen complexe machtsrelaties en ideologische tegenstellingen blootleggen. Hier ontmoetten sport- en stadsgeschiedenis elkaar wederom: sportbele-

ving en -beoefening werden steeds vaker gezien als een vorm van plaatspromotie, die inwoners een informeel stadslidmaatschap aanbood.

Sociaaleconomische en politiek-bestuurlijke sport- en stadsgeschiedenissen werden vanzelfsprekend ook na de jaren tachtig nog gepubliceerd. Anno 2017 bestaan de verschillende benaderingen naast elkaar, maar kiezen historici ook geregeld voor een holistische aanpak. De lat ligt hoog bij dergelijke exercities: zij vragen om een werkwijze die zowel stad als sport conceptualiseren als een verzameling van sociale, economische, culturele en politieke activiteiten. De culturele draai kan zo in verband worden gebracht met concrete gegevens: welke actoren creëerden beelden, en waarom? En hadden deze representaties invloed op daadwerkelijk sportief beleid, op het functioneren van sportieve (stedelijke) instituties, op de plaatselijke economie, of op de indeling van de publieke ruimte?

Deze holistische aanpak zou misschien overambitieuze zijn voor de hier besproken selectie van relatief korte artikelen over sport in Nijmegen. Desondanks legt redacteur en hoogleraar sportgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Marjet Derks in de inleiding de lat hoog.¹ Onder het kopje 'Onderzoeksperspectieven' wijst zij op de vele mogelijkheden voor hen die in- en uitsluiting en nieuwe verbindingen in de sport willen onderzoeken. Derks' doelen zijn bij uitstek cultuurhistorisch. Nijmeegse geschiedkundigen moeten zich volgens haar toeleggen op het bestuderen van identificatie omtrent sport: 'Wat betekenden al die verenigingen, elftallen en los-vaste clubjes nu voor zelfbeleving van wijken, fabrieken, scholen, militairen, confessies, etc. en welke veranderingen traden daarin in de loop der jaren op?' Ook de relatie tussen plaatselijke trots, schaamte en sportrepresentaties en -prestaties kan volgens Derks verder worden uitgediept.

Wat volgt zijn zeven zeer diverse, rijk geïllustreerde bijdragen die hier in wisselende mate in slagen. De sterkste artikelen ontstijgen het Nijmeegse en leggen sociaaleconomische, politieke en vooral culturele verbanden tussen de Waalstad en de rest van de wereld. Zij tonen aan dat 'Sport in de stad' een veelzijdig thema vormt dat nieuwe inzichten kan bieden. Jelle Zondag schrijft over de relatie tussen sport en militarisme in Nijmegen rond het jaar 1900, en schakelt knap tussen het plaatselijke verhaal en zijn (inter)nationale context. Zo wordt inzichtelijk gemaakt hoe militaristisch gedachtegoed zijn uitwerking heeft in een lokale setting, zonder de complexe oorsprong van deze ideologische constructen te negeren. Ook het artikel van Lennert Savenije en een tweede artikel van Marjet Derks, over respectievelijk de Nijmeegse wethouder sport Wim Klarenbeek en een trio Curaçaose voetballers van N.E.C., lukt het om uit te zoomen. De verhalen worden ingekaderd in bredere maatschappelijke ontwikkelingen. Savenije's biografische schets vertelt de lezer iets over het leven van sportbestuurder Klarenbeek, maar ook over de vroege jaren van formeel sport-

1 *Full disclosure:* Derks is de promotor van de auteur.

bestuur. Derks' verhaal laat de complexe postkoloniale machtsrelaties en culturele stereotypering zien die onderdeel waren (en zijn) van de relatie tussen Nederland en de Antillen. Ook Ernest Verhees tracht in zijn stuk de geschiedenis van de bouw van stadion De Goffert te koppelen aan maatschappelijke realiteiten als crisiswerkloosheid en bestuurlijke prioriteiten, maar beperkt zich vaker tot het strikt Nijmeegse in zijn uiteenzetting.

Het overgebleven drietal auteurs slaagt minder goed in het bieden van inzichten en conclusies die het plaatselijke ontstijgen. De encyclopedische bijdrage van Jan Brauer over Jan de Blécourt – scherpschutter, bekendheid in de omgeving van Nijmegen en diens 'eerste olympiër' – telt slechts vier pagina's, en moet wellicht van die opdracht worden ontslagen. De inbreng van Leen Dresen en Toon Bosch is omvangrijker. Dresen levert een chronologische verslaggeving van de organisatie van de Nijmeegse sporttentoonstelling in 1912, die bepalend was voor het uiteindelijke vestigen van de Vierdaagse in Nijmegen. Hoewel de casus op degelijke wijze wordt vergeleken met andere nijverheidstentoonstellingen, blijft het vooral een opsomming van feiten over de opzet van de tentoonstelling en de betrokken organisaties. De verhandeling van Bosch over de vroege Nijmeegse fietscultuur heeft hetzelfde manco: netjes worden betrokken verenigingen en golvende bewegingen in de populariteit van fietssporten beschreven, maar de auteur begeeft zich weinig buiten de Nijmeegse grenzen, hooguit om te verklaren dat de stad ergens 'vroeg' of juist 'laat' mee was. Zij die niet bovenmatig geïnteresseerd zijn in wielrennen, geschiedenis én Nijmegen zullen terecht vragen hebben over de diepere relevantie van het verhaal. Verzuiling en militarisme, ideologische scheidslijnen met grote invloed op de Nederlandse sportgeschiedenis, worden door Bosch met enkele zinnen (p. 56) bijna plichtmatig af geserveerd: hier niet van toepassing.

Zo treedt de stad derhalve soms slechts als decor op, en kan de sportgeschiedenis van Nijmegen in de toekomst nog frequenter en explicieter worden gebruikt om de unieke dynamiek tussen urbanisering, sociale organisatie en sport te onderzoeken. De hoogtepunten van deze bundel tonen echter wel degelijk interessante kruisverbanden aan tussen Nijmeegse, Nederlandse en internationale denksystemen van cultuurhistorische significantie. Gecomplieerde ideeëngeschiedenis wordt op deze wijze ingekleurd met concrete, plaatselijke uitingen en gebeurtenissen. Hiermee vormt de collectie artikelen als totaal een waardevolle aanvulling voor de sportieve stadsgeschiedenis.

Jon Verriet (1985) studeerde Cultural History aan de Universiteit Utrecht, waarna hij voedselhistorisch onderzoek deed aan de Vrije Universiteit Brussel. Aan de Radboud Universiteit was hij verantwoordelijk voor een sporthistorische studie naar plaatsgebonden supportersloyaliteiten. Per 1 september begint Verriet aan een PhD-voorstel over de geschiedenis van het sportersdieet.

Uit de Ivoren Toren

Nieuws

John Brewer houdt op 21 september tussen 16:00-17:30 een openingscollege voor zijn HLCS-fellowship aan de Radboud Universiteit, getiteld: 'Romantic Vesuvius: sublime tourism, Neapolitan science and counter-revolution'. Tevens wordt hiermee de nieuwe masteropleiding Tourism and Culture gelanceerd. Brewer is emeritus-hoogleraar Geschiedenis en Literatuur aan Cal Tech (VS) en een internationaal erkende autoriteit op het gebied van de geschiedenis van consumentencultuur en culturele consumptie in de vroegmoderne periode.

Prof. dr. Jan Kok en dr. Dries Lyna (Cultuurgeschiedenis en Economische, Sociale en Demografische Geschiedenis), verworven begin dit jaar samen met de Universiteit Leiden een NWO Vrije Competitie onderzoeksbeurs over de impact van de VOC-instituten op het alledaagse leven op Ceylon. Onder de naam '*Colonialism inside out*' is vanaf 1 september een drie- tot vierjarig interdisciplinair onderzoek gestart naar het achttiende-eeuwse leven in Sri Lanka. Promovendus Luc Bultens is ook betrokken bij dit onderzoeksprogramma. De onderzoeksgroep gaat na hoe normatieve instanties van de VOC op het gebied van religie, belasting en rechtsbeoefening invloed hadden op het dagelijks leven van de bewoners.

Prof. dr. Angélique Janssens (Economische, Sociale en Demografische Geschiedenis) heeft een subsidie verworven voor een internationaal onderzoek binnen de geesteswetenschappen. Het NWO heeft zeven onderzoekers van verschillende universiteiten in Nederland een subsidie geschonken. De onderzoekers proberen te achterhalen in welke Europese havensteden eind negentiende en begin twintigste eeuw besmettelijke ziektes rondspookten, wie de slachtoffers waren en hoe de infectieziekten langzaam plaats maakten voor de nieuwe welvaartsziekten.

Masterstudenten van de master Geschiedenis en Actualiteit ontdekten een ware 'bonnetjesaffaire' tijdens hun onderzoek naar Kasteel Hernen in 1544. De toenmalige kasteelheer bleek in een heel financieel debacle te zijn verwickeld en had het zelfs met het Hof van Gelre aan de stok gekregen. In opdracht van het Geldersch Landschap en Kasteelen (GLK) en onder begeleiding van dr. Dries Raeymaekers (Politieke en Cultuurgeschiedenis) en prof. dr. Dolly Verhoeven (Gelderse Geschiedenis) werd dit onderzoek verricht.

Vanaf 21 juni zijn ruim 700 vrijwilligers van start gegaan met het invoeren en

analyseren van het Surinaamse Slavenregister onder projectleider dr. Coen van Galen (Oude Geschiedenis en Economische, Sociale en Demografische Geschiedenis). Daarmee is het project 'Maak de Surinaamse slavenregisters openbaar' in een volgend stadium beland. De organisatie hoopt dat vanaf 1 juli 2018 de database voor publiek en onderzoekers beschikbaar wordt, via de websites van de Nationale Archieven van Nederland en Suriname.

Sam Heijnen (promovendus bij Oude Geschiedenis) heeft de prestigieuze universitaire studieprijs 2017 weten binnen te slepen met zijn afstudeerscriptie over de Griekse steden Korinthe en Athene. Hij onderzocht hoe deze steden beïnvloed werden door Romeinse cultuur en/of ze dit ook aan hun eigen stadsidentiteit koppelden.

Bachelorstudent Geschiedenis en ex-redactielid van *Ex Tempore* Sebastian Lenders mocht op 12 juli zijn scriptie presenteren op de ambassade in Wenen. In opdracht van deze ambassade onderzocht hij het Hollandhuis/Gelders Paviljoen, een door Gelderland gefinancierd opvanghuis voor vluchtelingen van de Hongaarse Opstand van 1956 vlakbij Wenen. Zijn scriptie draagt de naam 'Nederland en de Hongaarse Opstand van 1956: het Gelders Paviljoen in Oostenrijk als toonbeeld van gastvrijheid?' en werd begeleid door prof. dr. Dolly Verhoeven (Gelderse Geschiedenis) en prof. dr. Wim van Meurs (Politieke Geschiedenis).

Publicaties

Prof. dr. Jan Kok (Economische, Sociale en Demografische Geschiedenis) publiceerde samen met Jan Luiten van Zanden en Auke Rijpma de bundel *Agency, Gender and Economic Development in the World Economy 1850-2000*. Het boek toont aan hoe autonome beslissingen, en met name die van vrouwelijke agentschappen, kunnen leiden tot een samenleving met economische groei en een verbetering van bestaande instituties teweeg kan brengen. De bundel vloeit voort uit een samenwerking met de onderzoeksgroep Historische Demografie en Familiegeschiedenis aan de Radboud Universiteit en het Centrum voor Globale Economische Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht.

Onlangs is de bundel *Vrouwenvoetbal in Nederland. Spiegel en katalysator van maatschappelijke verandering verschenen* (Martine Prange en Martijn Oosterbaan red.), waarin prof. dr. Marjet Derks (Sportgeschiedenis en Cultuurgeschiedenis) een bijdrage leverde getiteld: 'Nette vrouwen zweten niet: sportvrouwen van marginalisering naar profilering.' Hierin wordt de historische opkomst van het vrouwenvoetbal vergeleken met de in- en uitsluiting binnen andere takken van sport. Daarnaast gaf Marjet Derks op 23 juni een oratie over sportvervuiling en -vervuiling, waarbij de verbindende en scheidende (culturele) factoren van sport centraal stonden.

Onder redactie van prof. dr. Maaïke van Berkel (Oude en Middeleeuwse Geschiedenis), Léon Buskens en Petra Sijpestijen verscheen de bundel *Legal documents as sources for the history of Muslim societies*. Via casussen uit verschillende perioden en gebieden onderzoekt het boek het nut van legale documenten voor de studie van islamitische maatschappijen. De bundel is opgedragen aan sociaal historicus en arabist Rudolph Peters.

Promoties & Oraties

De redactie van *Ex Tempore* feliciteert Dr. Bart Verheijen met de succesvolle verdediging van zijn proefschrift *Nederland onder Napoleon. Partijstrijd en natievorming (1801-1813)* afgelopen 7 juni. Tijdens zijn onderzoek heeft hij onder andere met een crowdfunding campagne verzetsliederen die tijdens de Franse Tijd in omloop waren ten gehore gebracht en vastgelegd. Zijn promotores waren prof. dr. Remieg Aerts en dr. Lotte Jensen.

Op donderdag 6 juli 2017 heeft prof. dr. Geertje Mak, vanwege de benoeming van de Wilhelmina Drucker Fundatie tot bijzonder hoogleraar Politieke geschiedenis van gender in Nederland, haar oratie uitgesproken aan de Universiteit van Amsterdam. Haar rede was getiteld: 'Huishouden in Nederlands Nieuw Guinea. Geschiedenis van geslacht op geslacht'. In haar oratie beklemtoonde Mak dat een politieke geschiedenis van gender de relevantie van gender en seksualiteit voor historische veranderingsprocessen in het algemeen aantoont.

KNIR
KONINKLIJK
NEDERLANDS
INSTITUUT
ROME

ONDERWIJS EN BEURZEN IN ROME

Volg een cursus of doe onderzoek aan het Koninklijk Nederlands Instituut te Rome!

VOOR WIE? Uitblinkende **studenten en jonge onderzoekers** verbonden aan Nederlandse universiteiten

WAT? **12 CURSUSSEN** per jaar op locatie in Rome, waaronder de interdisciplinaire BA-cursus *Roma Caput Mundi*, gespecialiseerde MA-cursussen en bijzondere Masterclasses

STAGES EN TRAINEESHIPS om praktijkervaring op te doen als onderzoeker

BEURZEN voor MA studenten, promovendi en postdocs die onderzoek doen in Rome

STIPENDIA voor afgestudeerden en gepromoveerden die een project voorbereiden

MEER INFO www.knir.it

www.knir.it

Auteursinformatie

Artikelen

Het Nederlands als wetenschapstaal (16^e - 18^e eeuw)

Leen Spruit promoveerde in 1987 aan de Universiteit van Amsterdam. Hij was *research fellow* aan de Universiteit van Utrecht, is vanaf 1986 verbonden aan de Sapienza Universiteit in Rome en is vanaf november 2016 bijzonder hoogleraar ideeëngeschiedenis aan de Radboud Universiteit. Zijn onderzoek richt zich op de filosofische psychologie en de kerkelijke censuur van wetenschap en natuurfilosofie in de vroeg moderne periode. Publicaties: *Il problema della conoscenza in Giordano Bruno* (Napels 1988), *Species intelligibilis. From Perception to Knowledge* (2 vols., Leiden 1994-1995), *Catholic Church and Modern Science. Documents from the Roman Archives of the Holy Office and the Index*, vol. I: The Sixteenth Century, 4 vols. (Rome 2009, met Ugo Baldini).

De wetenschapstaal van de eeuwige stad

Floris Meens is universitair docent cultuurgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. In 2015 promoveerde hij met het onderzoek *Archeologie en muze. Ersilia Caetani-Lovaletti en het culturele leven in Rome tijdens het Fin de siècle*. Naast zijn aanstelling aan de Radboud Universiteit is hij tevens werkzaam als docent bij ArtEZ Hogeschool voor de Kunsten en bij Hogeschool Arnhem Nijmegen en was hij werkzaam bij het CITO.

History studeren in Utrecht

Leen Dorsman is hoogleraar universiteitsgeschiedenis en doceert historiografie en geschiedtheorie. Hij is onder meer mede-uitgever van de reeks *Universiteit en Samenleving* (12 dln.).

Christianne Smit is hoofddocent bij de afdeling politieke geschiedenis. Haar belangstelling gaat uit naar de late negentiende eeuw. Zij publiceerde in 2015 *De Volksverheffers. Sociaal-hervormers in Nederland en de wereld, 1870-1914*.

Leen Dorsman en Christianne Smit vormen samen het onderwijsdirectoraat van de opleiding Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht.

(Advertentie)

Pen Shop

**Van Welderenstraat 40
Nijmegen
Tel. 024-3229032**